Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Rapportage Verkenning Militair Erfgoed

Op Verkenning 2.0

Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier

Colofon

Op Verkenning 2.0
Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier
Rapportage Verkenning Militair Erfgoed

De werkgroep van de Verkenning Militair Erfgoed bestond uit: Iris Contant, Jan van Doesburg, Menne Kosian, Machteld Linssen, Tessa Luger, Wim van Meggelen, Martijn Oldenhave, Marc Stappers, Nadine van Tijn, Ben de Vries (projectleider fase 2 en 3), René Wokke (projectleider fase 1), allen medewerkers van de RCE.

Daarnaast namen diverse externe militaire experts deel aan de werkgroep: Gustaaf Boissevain (afbreking bunker-onderzoeker), Kees van Leeuwen (specialist Koude Oorlog), Raphael Smid (bunkeronderzoeker WOII en Koude Oorlog) en Kees Neisingh (generaal-majoor b.d. der Koninklijke Marechaussee).
Met dank aan de waardevolle inbreng van de hoogleraren militaire geschiedenis: prof. dr. Wim Klinkert (KMA, UL, NDLA, UvA), prof. dr. Kees Ribbens (Erasmus University, NIOD) en prof. dr. Ben Schoenmaker (LU, NIMH), en daarnaast dr. Christ Klep (UU) en dr. Erwin van Loo (NIMH). Dank gaat daarnaast uit naar alle, bijna 100, deelnemers aan het Platform Verdedigingswerken 20ste eeuw op 13 februari 2019, en aan het bestuur, de Monumenten Advies Commissie en de Correspondenten van de Stichting Menno van Coehoorn voor de constructieve dialoog.

Foto voorkant
Amerikaanse Troposcatter uit de Koude Oorlog in het Vinetaduin bij Hoek van Holland. *Foto: Machteld Linssen*

Opmaak: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, oktober 2019
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Samenvatting 4

Deel A Rapportage en bevindingen 7

1 Inleiding 8
2 Aanpak van het verkennend onderzoek 11
3 Bevindingen 13
3.1 Rijke collectie; beperkt aantal opgaven 13
3.2 Betekenisgeving 16

Deel B Verhaallijnen en highlights 19

1 Inleiding 20
2 De militaire geschiedenis van Nederland in vogelvlucht 21
3 Erfgoed als herinneringsdrager van de militaire geschiedenis 25
Thema 1: Het verhaal van staatsvorming en -bedreiging 25
Thema 2: Het verhaal van de Nederlandserol in de ontwikkeling van het internationaal recht 28
Thema 3: Het verhaal van de ontwikkeling van het militaire apparaat 31
Thema 4: Het verhaal van het Nederlands koloniaal verleden 39
Thema 5: Het verhaal van Maatschappij en Krijgsmacht 44
Thema 6: Het verhaal van de Eerste Wereldoorlog 51
Thema 7: Het verhaal van Nederland als toevluchtsoord 56
Thema 8: Het verhaal van de Tweede Wereldoorlog 59
Thema 9: Het verhaal van de Koude Oorlog 65
Thema 10: Het verhaal van de Nederlandse missies over de wereld 69

Bijlage 72

Samenvatting

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft de afgelopen tweeënhalf jaar een verkennend onderzoek uitgevoerd naar het militair erfgoed uit de periode van 1815-1989. Het onderzoek maakt deel uit van een viertal verkenningen, aangekondigd door de minister van OCW tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in 2016 en is opgenomen in de Toelichting op de *Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet* (d.d. 30 juni 2016). De andere verkenningen richten zich op erfgoed van de herinnering- en herdenkingscultuur, erfgoed van de periode 1965-1990 (Post '65) en archeologie.

De Verkenning Militair Erfgoed geeft inzicht in het onroerend erfgoed van Nederland uit de periode 1815-1989, dat een relatie heeft met de militaire geschiedenis van Nederland; in deze rapportage aangeduid als militair erfgoed. Van dit erfgoed wordt aangegeven op welke wijze het is geborgd, of er sprake is van een (instandhoudings)opgave en zo ja hoe hieraan invulling kan worden gegeven. De verkenning levert met de bevindingen en conclusies van het uitgevoerde onderzoek bouwstenen voor een advies aan de minister.

Thematische insteek

Het uitgevoerde onderzoek kent een experimentele insteek die afwijkt van een klassieke inventarisatie en waardering van historische objecten en plekken zoals die in het verleden voor verschillende aanwijzingsprogramma's is opgesteld. Gekozen is voor een thematische insteek, waarbij het verhaal van de militaire geschiedenis van Nederland als vertrekpunt is genomen en het erfgoed wordt ingezet als object van en instrument voor de verhalenverteller. Kazernes en militaire oefenterreinen laten zien hoe militairen geleidelijk uit het stadsbeeld verdwenen en hoe de verdediging opschaalde van vestings- naar gebiedsniveau. Het landschap van linies en forten vertelt hoe Nederland gebruik maakte van water om het land te verdedigen. En luchtwachttorens en shelters voor kruisvluchtwapens maken de grimmige sfeer van de Koude Oorlog zichtbaar. Ook niet-militaire objecten komen dankzij de thematische insteek in beeld als herinneringsdrager, zoals het Vredespaleis in Den Haag, een bos in de buurt van Berg en Dal waar geallieerde soldaten namen en boodschappen in de bomen krasten, of bijvoorbeeld het luchtalarmsysteem uit de Koude Oorlog. De sporen en littekens in het landschap vormen een waardevolle aanvulling op archieven, museale collecties en beeld- en geluidsmateriaal.

Voor het verkennend onderzoek is een beroep gedaan op de kennis van hoogleraren militaire geschiedenis verbonden aan diverse universiteiten (UvA, UL, VU, Erasmus Universiteit, UU, KMA/NLDA), experts van onderzoeksinstituten (NIMH, NIOD) en musea (NMM), en van belangenorganisaties (Stichting Menno van Coehoorn, Platform WOII en Platform Verdedigingswerken 20ste eeuw). In het militaire erfgoedveld bestaat veel draagvlak en waardering voor de gekozen thematische benadering. De verhalen bieden goede kapstokken om het militaire erfgoed te identificeren en slaan een brug tussen de verschillende betrokkenen en expertises, zo bleek tijdens bijeenkomsten en consultaties.

Eén van de opbrengsten van het verkennend onderzoek is een met erfgoed "geïllustreerde" beschrijving van de militaire geschiedenis van Nederland tussen 1815-1989, van het begin van het Koninkrijk der Nederlanden tot aan het eind van de Koude Oorlog. Dit vormt het fundament van het verkennend onderzoek. De geïllustreerde beschrijving is als Deel B opgenomen in de rapportage. Deze zogeheten highlights die ter illustratie in de beschrijving staan, vormen een selectie uit een groslijst met meer dan 1.000 locaties en fenomenen die het militair erfgoed zichtbaar maken. Deze historische locaties zijn aangedragen door organisaties en individuen "uit het veld".[1] Uit deze groslijst is een selectie opgenomen in de beschrijving, waarbij is gekeken naar de cultuurhistorische waarde, gaafheid, herkenbaarheid en ensemblewaarde van het erfgoed.[2] De groslijst en de nadere selectie vormden input voor de vraag op welke wijze de instandhouding van dit soort erfgoed geborgd kan worden.

Conclusies

Als de rijksmonumenten, gemeentelijke en provinciale monumenten en planologisch beschermde gebieden worden beschouwd als een collectie om het verhaal van de militaire geschiedenis van Nederland te vertellen, dan is er sprake van een rijke collectie, die het militair erfgoed uit de periode 1815-1989 goed representeert, maar evenwel enkele open plekken en (instandhoudings) opgaven vertoont.

- ***De belangrijkste opgave betreft het militaire en civiele erfgoed van de Koude Oorlog.*** In deze periode is in Nederland een geheime tweede infrastructuur aangelegd voor de verdediging en het bestuur van het land en de bescherming van de bevolking. Er is nog weinig onderzoek naar het erfgoed van deze periode

[1] Platformbijeenkomst Militair Erfgoed op 13 februari 2019 bij de RCE, in het teken van de verkenning Militair Erfgoed. Voorafgaand aan de bijeenkomst is een oproep uitgegaan om ideeën voor locaties en fenomenen aan te leveren.

[2] De selectie is gemaakt door de werkgroep van de verkenning die bestond uit medewerkers van de RCE en externen. In het colofon staan de namen van de leden van de werkgroep.

gedaan en een overzicht ontbreekt. Veel van deze objecten hebben hun functie verloren, worden soms herbestemd, maar vaker aan hun lot overgelaten. Slechts een enkel object is wettelijk beschermd. Door gebrek aan kennis kunnen keuzes om objecten en/of structuren al dan niet te beschermen op lokaal, regionaal of nationaal niveau, door monumentaanwijzing of planologische instrumenten, beperkt worden onderbouwd.

- ***Een tweede belangrijke opgave betreft de Atlantikwall,*** een door de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog aangelegde verdedigingslinie. Dankzij rijksmonumentaanwijzingen is een aantal prominente, gebouwde topstukken in deze structuur beschermd. Maar net als bij andere verdedigingslinies is de context en samenhang van even groot belang. ***In aanvulling op de bescherming van de topstukken ontbreekt een ontwikkelingsvisie op het gehele, internationale linielandschap van de Atlantikwall.***

- ***Andere opgaven*** betreffen militaire complexen en oefenterreinen, interieurs, erfgoed van de Belgische Opstand en van een aantal specifieke aspecten van de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

- ***Militaire complexen en oefenterreinen dreigen hun historische gelaagdheid te verliezen*** vanwege elkaar snel opeenvolgende ontwikkelingen. Er is nauwelijks sprake van uitwisseling van kennis en ervaringen tussen militaire erfgoeddeskundigen en vastgoedbeheerders, wat zou kunnen leiden tot meer wederzijds begrip en zo mogelijk maatwerkoplossingen waarbij de historische gelaagdheid behouden wordt, ontwerpuitgangspunt kan zijn en/of goed wordt gedocumenteerd.

- ***Interieurs vormen een belangrijk, maar ook kwetsbaar bestanddeel van militair erfgoed.*** Eigenaren zijn zich vaak niet bewust van het belang van deze interieurwaarden. Zonder behoud van de interieurwaarden, verliezen sommige monumenten veel van hun verhalende kracht. Te denken valt aan interieurs van onderduikplaatsen uit WOII, het Vredespaleis, noodzetels en bunkers uit de Koude Oorlog, en aan oorlogsgraffiti.

- ***Naast het erfgoed van de Koude Oorlog, is een beperkt aantal andere (deel)thema's minder goed vertegenwoordigd in de collectie beschermd erfgoed.*** Er is bijvoorbeeld minder aandacht geweest voor thema's als de mobilisatie van soldaten tijdens de Belgische Opstand en de Eerste Wereldoorlog, de Nederlandse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog, en bijvoorbeeld het verzet, onderduikplekken, de *Arbeitseinsatz*, droppingzones en landingsterreinen en sites waar in de Tweede Wereldoorlog intensief is gevochten. ***Op de genoemde lacunes kunnen verschillende beschermingsvormen van toepassing zijn,*** afhankelijk van het soort erfgoed en de opgave.

- ***Militair erfgoed kan dienen als herinneringsdrager, maar behoeft in veel gevallen wel een toelichting.*** Vice versa kan het verhaal van de militaire geschiedenis bijdragen aan draagvlak voor instandhouding en een respectvolle omgang. Alleen het beeld van gewapend beton is niet genoeg, het verhaal erachter doet er ook toe.

- ***Particuliere erfgoedorganisaties, zoals de Stichting Menno van Coehoorn, vrijwilligers en organisaties als Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten vervullen een belangrijke rol als collectioneur en explicateur.*** Voor hun activiteiten kunnen zij een beroep doen op projectsubsidies. Voor structurele kosten bestaan over het algemeen geen voorzieningen. Hierdoor is bijvoorbeeld de door deze organisaties opgebouwde kennis kwetsbaar.

- ***Ten aanzien van betekenisgeving zijn er positieve ontwikkelingen en liggen er kansen in regionale samenwerking*** op het gebied van recreatie en toerisme, een koppeling van onroerend erfgoed aan ***themajaren en -maanden,*** het onderling ***verbinden van digitale erfgoedbronnen*** en het ***duiden en ontsluiten van de betekenis van rijksmonumenten.***

Vervolg

De voorliggende rapportage geeft aan wat de belangrijkste conclusies en bevindingen zijn op basis van het verkennend onderzoek naar het militair erfgoed van de periode 1815-1989. In samenhang met de uitkomsten van de verkenningen naar de andere drie genoemde erfgoedthema's wordt hier een beleidsreactie op geformuleerd.

Dienstplichtige jongens ruilden hun spijkerbroek in voor een uniform. De rest ging mee in de bekende plunjebaal. Wat is eigenlijk het erfgoed van de dienstplicht? *Foto: Nationaal Archief.*

Deel A
Rapportage en bevindingen

1 Inleiding

Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in de Tweede Kamer heeft de minister van OCW aangekondigd verkenningen uit te zullen voeren naar een aantal erfgoedthema's, vooruitlopend op een mogelijk aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten. Dit voornemen is opgenomen in de Toelichting op de 'Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet' van 30 juni 2016. In 2017 zijn vier verkenningen gestart naar de thema's Militair Erfgoed, Herinneringserfgoed, Archeologie en Erfgoed uit de periode van 1965-1990.

Deze samenvattende rapportage bevat de bevindingen van de Verkenning Militair Erfgoed. De inleiding geeft in het kort weer wat de aanleiding, doelstelling, afbakening en uitgangspunten van het verkennend onderzoek zijn. In de hiernavolgende hoofdstukken wordt de aanpak van het onderzoek toegelicht en zijn aan de hand van tien verhaallijnen uit de militaire geschiedenis van Nederland de belangrijkste herinneringsdragers geïdentificeerd, de zogeheten *highlights* van het nog bestaande onroerend erfgoed. Deze verhaallijnen zijn opgetekend in Deel B van de rapportage. Op basis van de inventarisatie zijn kansen en knelpunten benoemd in de omgang met dit erfgoed. Dit is verwoord in de bevindingen.

Aanleiding Verkenning Militair Erfgoed
Aanleiding voor de Verkenning Militair Erfgoed is de toenemende interesse in de samenleving voor objecten, structuren en archeologische resten van de Belgische Opstand, Eerste en Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog. Dit blijkt onder meer uit suggesties om objecten en terreinen aan te wijzen als rijksmonument. In sommige gevallen is daarbij sprake van een hoge herinneringswaarde; als waarschuwing of als erkenning van het belang van een gebeurtenis. Er zijn bijvoorbeeld suggesties ingediend voor de 'Muur van Mussert' bij Lunteren (inmiddels rijksmonument), en voor De Punt, het gebied waar in 1977 een Molukse treinkaping plaatsvond. Voor herinneringswaarde is in eerdere aanwijzingsprogramma's slechts beperkt aandacht geweest.

Vanwege de suggesties voor aanwijzing die de minister van OCW ontvangt, is de vraag gerezen of in eerdere aanwijzingsprogramma's wellicht bepaalde zaken zijn gemist. Sinds de totstandkoming van de eerste Monumentenwet in 1961 wijst de rijksoverheid monumenten aan, waaronder militaire gebouwen en verdedigingswerken, zoals kazernes en forten. In totaal telt het rijksmonumentenbestand 3170 monumentnummers in de hoofdcategorie Verdedigingswerken en militaire gebouwen.

Doelstelling
De Verkenning Militair Erfgoed geeft inzicht in het militaire erfgoed van Nederland uit de periode 1815-1989, de wijze waarop het is geborgd, de instandhoudingsopgave die er mogelijk nog ligt, en de manier waarop hieraan invulling kan worden gegeven. De verkenning levert bouwstenen voor een advies aan de minister. Hoewel de verkenningen voortkomen uit vragen over het aanwijzingsbeleid, is aan de verkenningen nadrukkelijk als uitgangspunt meegegeven dat ook andere beschermingsvormen en instandhoudingsstrategieën in het onderzoek betrokken moeten worden. Te denken valt aan bescherming van erfgoedwaarden als gemeentelijk monument of via een omgevingsplan, of door herbestemming of inpassing van erfgoed in een veranderende leefomgeving. Ook kennisontwikkeling, draagvlakbevordering en de inzet van erfgoed als verbindende kracht kunnen bijdragen aan behoud.

Aan de verkenningen is daarnaast als uitgangspunt meegegeven dat oordeelsvorming niet voorbehouden is aan erfgoedprofessionals alleen, maar dat ook de waardering van burgers en erfgoedorganisaties telt.

Met deze uitgangspunten sluiten de verkenningen aan op het met de nota *Erfgoed Telt* geformuleerde beleid dat uitgaat van de intrinsieke waarde (instandhouding), de waarde in de leefomgeving (erfgoed en ruimte, gebiedsgericht) en de verhalende en verbindende waarde van erfgoed.

Afbakening
Begrenzing in de tijd
De Verkenning Militair Erfgoed gaat dwars door alle tijdvakken van eerdere aanwijzingsprogramma's heen, al is er wel een begrenzing in de tijd. Een onderzoek naar het militaire erfgoed in Nederland vanaf de prehistorie tot heden zou te veelomvattend zijn. Daarom is het onderzoek begrensd tot de periode 1815-1989. In 1815 is het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden ontstaan, nadat Napoleon was verslagen. Met de Val van de Muur in 1989 in Berlijn, die het einde van de Koude Oorlog bezegelde, is de oude wereldorde dusdanig veranderd dat er sprake is van een afgesloten tijdvak met herkenbare militaire relicten.

Geografische begrenzing
Geografisch beperkt de verkenning zich tot het soevereine grondgebied van Nederland, hoewel de blik soms wel over de grens gericht is. Indien gebeurtenissen in bijvoorbeeld de voormalige Nederlandse koloniën effect hebben gehad op Nederland of Nederlandse militairen,

Kaart van het Nederlandse militaire landschap met daarin verschillende linies, inundatiegebieden, vliegvelden en luchtwachttorens.
Bron: RCE/Menne Kosian.

dan zijn deze wel meegenomen. De verkenning heeft echter niet de intentie om instandhoudingsopgaven en mogelijke maatregelen te benoemen voor onroerend erfgoed dat zich buiten het grondgebied van Nederland bevindt.

Definities
In de verkenning wordt het begrip militair erfgoed ruim opgevat. Ertoe behoort erfgoed dat herinnert aan de verdediging van de Nederlandse staat en samenleving, de verovering, de instandhouding en het verlies van het Nederlandse koloniale rijk en de bezetting door de Duitsers. Het betreft zowel de staande militaire en civiele infrastructuur en -structuren in vredestijd – om het land te kunnen verdedigen, militaire handelingen te verrichten en de burgerbevolking te beschermen – als de overblijfselen van handelingen in oorlogstijd. Ook monumenten die bijvoorbeeld herinneren aan voor de militaire historie belangrijke persoonlijkheden, groepen of gebeurtenissen worden meegenomen, zonder dat het daarbij steeds om een zuiver militair object gaat, bijvoorbeeld een ereveld of gedenkteken.

Afstemming verkenningen
Waar nodig zijn afspraken gemaakt tussen de verkenningen. Onderzoek naar de Koude Oorlog maakt deel uit van de verkenning Militair Erfgoed, niet van Post 65; conflictarcheologie is meegenomen in de verkenning Archeologie. De omgang met wrakken van Nederlandse oorlogsschepen is ondergebracht bij het programma Maritiem Erfgoed Internationaal.

Grote kaart (3x3m) van een massaal aanvalsplan van het Warschaupact voor West-Europa vanuit Polen anno 1970. Op dag 3 zouden Poolse legers Nederland bereiken. De kaart was ondertekend door de toenmalige Poolse minister van Defensie, generaal Jaruzelski. In rood waren tactische (atoom)bommen ingetekend op steden als Utrecht en Amsterdam. *Foto: Pawel Piotrowski*.

2 Aanpak van het verkennend onderzoek

De Verkenning Militair Erfgoed is bovenal een verkenning van een thema. De andere verkenningen richten zich op een tijdvak (Post '65), de relatie met een cultuur (Herinneringserfgoed) en erfgoeddiscipline (Archeologie). De onderzoeksopzet van een verkenning sluit aan bij de karakteristiek van het onderwerp.

Thematische insteek
Vanwege de thematische benadering van de Verkenning Militair Erfgoed is afgeweken van de klassieke inventarisatie behorend bij een aanwijzingsprogramma: wat resteert er nog aan bouwwerken of locaties en wat is daarvan van waarde? Er is gekozen voor een insteek waarbij het erfgoed wordt ingezet als verhalenverteller vanuit de vraag: wat zijn de belangrijkste historische ontwikkelingen in de Nederlandse militaire geschiedenis tussen 1815 en 1989 en welk onroerend erfgoed past daarbij?

De thematische benadering sluit aan bij ontwikkelingen in de samenleving. Mensen willen steeds vaker het bijzondere verhaal achter de stenen begrijpen. Omgekeerd wil men gebeurtenissen en ontwikkelingen kunnen vertellen aan de hand van objecten, gebouwen en landschappen. Dit beeld komt ook naar voren uit de Verkenning Herinneringserfgoed en sluit aan bij het Regeerakkoord (2017), de brief *Cultuur in een open samenleving* (2018) en *Erfgoed Telt* (2018), waarin de aandacht uitgaat naar de sociale waarden van erfgoed, het belang van het verhaal van erfgoed en de toegankelijkheid van historische plekken.

Hoewel de focus van de verkenning op het ruimtelijke, onroerende erfgoed ligt (gebouwd, aangelegd en archeologisch), is er ook aandacht voor roerend en immaterieel erfgoed. Soms zijn vrijwel alle sporen in de leefomgeving verdwenen, maar laat de militaire geschiedenis zich nog wel illustreren aan de hand van tradities, collecties, archieven en/of mobiel erfgoed. De thematische benadering legt dwarsverbanden tussen verschillende soorten erfgoed.

Onderzoeksfasen
De Verkenning Militair Erfgoed kende drie onderzoeksfasen:

Fase I: globale analyse
Bij de start van de verkenning is een globale inventarisatie gemaakt van de historische ontwikkelingen in Nederland tussen 1815 en 1989 die een relatie hebben met militair erfgoed: welke militair-technologische en strategische ontwikkelingen hebben plaatsgevonden en welke maatschappelijke, politieke en economische? Vervolgens is gekeken naar de neerslag daarvan in de vorm van onroerend militair erfgoed. Fase I is in januari 2018 afgerond.

Fase II: consultatie historici en erfgoedverenigingen
De uitkomsten van de eerste fase zijn voorgelegd aan hoogleraren militaire geschiedenis (UvA, UL, VU, Erasmus, UU, KMA/NLDA), experts van onderzoeksinstituten (NIMH, NIOD), musea (NMM), en belangenorganisaties (Stichting Menno van Coehoorn, Platform WOII en Platform Verdedigingswerken 20ste eeuw).

Als resultaat van fase II is het rapport *Op Verkenning, twee eeuwen militair erfgoed in het vizier* (december 2018) uitgebracht als basis voor verder onderzoek. In het rapport is de militaire geschiedenis van Nederland verwoord in tien verhaallijnen:
1. Staatsvorming en -bedreiging
2. De rol van Nederland in de ontwikkeling van internationaal recht
3. Ontwikkeling militair apparaat
4. Nederlands koloniaal verleden
5. Maatschappij en krijgsmacht
6. Eerste Wereldoorlog
7., Nederland als toevluchtsoord
8. Tweede Wereldoorlog
9. Koude Oorlog
10. Nederlandse missies over de wereld tot 1989

Tevens is in deze fase een eerste lijst opgesteld met onroerend erfgoed passend bij de verhaallijnen. Deze verhaallijnen zijn opgenomen in Deel B van deze rapportage.

Fase III: benoemen highlights bij verhaallijnen
Circa honderd experts uit het militaire veld hebben met elkaar ruim duizend militaire en civiele gebouwen, structuren, terreinen en landschappen, archiefstukken, museale collectiestukken e.a. benoemd ter illustratie van de tien verhaallijnen.[3] Onder hen bevinden zich leden van particuliere, gemeentelijke en provinciale instellingen, leden van erfgoedinstellingen en wetenschappelijke instanties. De met hen opgestelde groslijst vormde de basis voor de selectie van toonaangevende highlights[4]. Hiervoor is naast de cultuurhistorische waarde ook gekeken naar gaafheid, herkenbaarheid en ensemblewaarde van het erfgoed. Voor de *highlights* is daarna in beeld gebracht of er sprake is van een (instandhoudings-) opgave en hoe hiermee kan worden omgegaan. Hiervoor

[3] Platformbijeenkomst Militair Erfgoed op 13 februari 2019 bij de RCE in het teken van de verkenning Militair Erfgoed. Voorafgaand aan de bijeenkomst is een oproep uitgegaan om ideeën voor locaties en fenomenen aan te leveren.
[4] Voor een toelichting op het begrip Highlight zie de bijlage *Militair erfgoed: welk verhaal, welk object en welke highlight?*

Het in 2007 gerestaureerde torenfort Uitermeer in Weesp, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. *Foto: RCE.*

zijn onder meer locatiebezoeken afgelegd en is gesproken met vrijwilligers, beheerders, onderzoekers en bestuurders.

Van consultatie naar co-creatie

In de aanpak van de Verkenning Militair Erfgoed is steeds veel aandacht uitgegaan naar het creëren van draagvlak voor de uitkomsten van het onderzoek. Bij elke stap zijn belangrijke stakeholders geconsulteerd. Gaandeweg de verkenning groeide het enthousiasme bij deze stakeholders en kon veelvuldig een beroep op hen worden gedaan. Uiteindelijk namen drie experts uit hun geledingen ook permanent zitting in de werkgroep van de verkenning.

3 Bevindingen

In dit hoofdstuk worden de voornaamste uitkomsten van de verkenning geschetst.

3.1 Rijke collectie; beperkt aantal opgaven

De lijst met herinneringsdragers die in de Verkenning Militair Erfgoed zijn geselecteerd overziend, valt op dat rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten samen met planologisch beschermde structuren een rijke collectie vormen van onroerend erfgoed dat het verhaal van de Nederlandse militaire geschiedenis illustreert. Ondanks deze rijkdom zijn er ook enkele lege plekken in de collectie van beschermd erfgoed. Daarnaast spelen er enkele (instandhoudings)opgaven.

Koude Oorlog
De grootste opgave voor borging, bewustwording en instandhouding ligt bij het civiele en militaire erfgoed van de Koude Oorlog. Tijdens de Koude Oorlog is in Nederland een geheime tweede infrastructuur aangelegd voor de verdediging en het bestuur van het land en de bescherming van de bevolking als voorbereiding op een mogelijke nieuwe (wereld)oorlog. Er is tot op heden geen totaaloverzicht van alle nog aanwezige objecten en hun eventuele erfgoedwaarden, temeer omdat vele zich op afgesloten militaire terreinen bevinden. Bekend is wel dat het om een groot aantal objecten gaat. Tot de verbeelding sprekende voorbeelden zijn de (Rijn-) IJssellinie, luchtwachttorens, de shelters voor kruisvluchtwapens en het hek met vredestekens bij vliegbasis Woensdrecht, de noodzetels onder diverse ministeries, de BB-bunkers (Bescherming Burgerbevolking) in Rijswijk en Grou, en enkele kazernes.

Het merendeel van de objecten uit de Koude Oorlog heeft zijn functie verloren. Soms worden ze herbestemd.

Bezoek aan de voormalige Amerikaanse Commandobunker 600, gebouwd rond 1975 voor circa 65 personen, Park Vliegbasis Soesterberg. *Foto: Ben de Vries.*

Veel vaker zijn ze niet meer in gebruik en worden ze nauwelijks onderhouden. Bij de afstoot en verkoop van vastgoed en terreinen zijn het veelal obstakels die de ontwikkelpotentie en opbrengst in de weg staan, waardoor sloop dreigt. Interieurs worden verwijderd of gestolen. Soms ontfermen vrijwilligers zich over objecten en hun interieurs, zoals bij de BB-bunker in Rijswijk, een communicatie-bunker (PTT) in Arnhem, en bunkers van de IJssellinie in Olst.

Er zijn op dit moment nauwelijks historische objecten en structuren uit de Koude Oorlogsperiode (1945-1989) die bescherming genieten. Uitzonderingen zijn de ZULU-hangaar in Soesterberg, enkele relicten van (Rijn-) IJssellinie en een aantal luchtwachttorens die alle gemeentelijk monument zijn; het Protestants Militair Tehuis in Havelte dat een provinciaal monument is; en twee rijksmonumenten: het munitiemagazijnencomplex Nieuw-Balinge en een Troposcatter[5] ofwel straalzender in Hoek van Holland. Keuzes ten aanzien van behoud en de manier waarop dit kan worden bereikt, kunnen door gebrek aan kennis, onderzoek en documentatie nog niet goed worden onderbouwd. Gezien de veelzijdigheid en complexiteit van het erfgoed van de Koude Oorlog zal behoud en bescherming naar verwachting vragen om een samenstel van maatregelen op nationaal, regionaal en lokaal niveau, gericht op kennisontwikkeling, bescherming, herbestemming en betekenisgeving.

Bij vrijwilligersorganisaties, musea, kennisinstellingen en o.a. het Rijksvastgoedbedrijf bestaat veel animo om te participeren in nader onderzoek. Dat blijkt onder meer uit de onderzoeksaanvraag die het NIOD en diverse universiteiten recent hebben ingediend bij het NWO onder de titel 'Uncovering Cold War Heritage'.

Tweede Wereldoorlog
De Tweede Wereldoorlog neemt een belangrijke plaats in in het collectieve geheugen van Nederland. Vanuit de samenleving is er veel interesse voor gebouwen en objecten die aan de oorlog herinneren. Traces of War is bijvoorbeeld een initiatief dat op internet onder gelijke naam een overzicht biedt van alle mogelijke sporen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en daarbuiten. De samenleving vindt het van belang dat zorgvuldig met deze relicten wordt omgesprongen. Recent is er bijvoorbeeld discussie ontstaan over de voorgenomen afstoot door het Rijksvastgoedbedrijf van de bunker van Seyss-Inquart in Wassenaar. Tijdens het debat in de Tweede Kamer over de beleidsnota *Erfgoed Telt*

[5] Voormalig Amerikaans radio-relaystation met vier grote schotelantennes, gebouwd op een Duitse luchtafweerbunker in het Vinetaduin. Zie Deel B.

Duitse tankversperring in de duinen bij Katwijk aan Zee. Onderdeel van de Atlantikwall, bedoeld om een geallieerde invasie uit zee tegen te houden. *Foto: TracesofWar.*

verzochten in september 2018 enkele Kamerleden de minister van OCW met een samenhangende visie en actieplan te komen voor het beheer, behoud, onderzoeken en aan een breed publiek tonen van erfgoed en de archeologie uit WOII.
Met de huidige collectie beschermd erfgoed kan het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in bijna al zijn facetten goed worden verteld. Er is sprake van een ruime collectie met slechts een paar open plekken. Van de 3.170 rijksmonumenten met een militaire achtergrond of functie, hebben er ruim 500 betrekking op de strijd en vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Recent is daar nog de 'Muur van Mussert', het voormalige openluchttheater voor massabijeenkomsten van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) bij Lunteren, aan toegevoegd, evenals het militaire landschap rond het Vinetaduin bij Hoek van Holland (Atlantikwall). In de nabije toekomst worden mogelijk ook nog enkele gemeentelijke monumenten aangewezen. Zo is het Voorduin in Hoek van Holland, inclusief een Wehrmachtsheim en waterbunker, voorlopig (gemeentelijk) beschermd in afwachting van een definitieve beslissing. De gemeente Leusden overweegt een aantal militaire gebouwen op de Leusderheide aan te wijzen als gemeentelijk monument, waaronder een kampbarak en wachtlokalen die ook door de Duitse bezetter zijn gebruikt.

Tijdens de verkenning is door betrokkenen veelvuldig gewezen op het belang van de Atlantikwall. Dankzij aanwijzingen van rijksmonumenten is een aantal belangrijke gebouwde topstukken van deze door de Duitse bezetter aangelegde verdedigingslinie beschermd. Maar net als bij andere verdedigingslinies is de context en samenhang van groot belang. In aanvulling op de bescherming van de afzonderlijke objecten, vaak topstukken, ontbreekt het nog aan een ontwikkelingsvisie voor het gehele landschap, ook in samenwerking met buurlanden, als vervolg op het Masterplan Kust en Erfgoed.

Een beperkt aantal aspecten ontbreekt of is ondergewaardeerd in de door overheden beschermde collectie onroerend erfgoed van de Tweede Wereldoorlog: plekken die herinneren aan het verzet, zoals het Oranjehotel in Scheveningen en de Waalsdorpervlakte, onderduikplekken (waaronder interieurs), drop(ping)zones en landingsterreinen, en sites waar in de oorlog intensief is gevochten. Het gaat daarbij niet altijd of niet alleen om fysieke bescherming, maar vanwege de herinneringswaarde ook om een respectvolle omgang en betekenisgeving.

Andere verhaallijnen
Ook voor de andere verhaallijnen dan die over de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog geldt dat deze over het algemeen kunnen worden geïllustreerd vanuit de collectie beschermd onroerend erfgoed, of indien er geen fysieke sporen meer zijn, aan de hand van museumcollecties, archieven, of bijvoorbeeld mobiel erfgoed. Het beheer van de collectie onroerend erfgoed kan zich voor deze verhaallijnen dan ook beperken tot recent ontdekte locaties[6], die niet eerder beoordeeld zijn en/of locaties die naar aanleiding van ontwikkelingen in de maatschappij en/of erfgoedzorg worden geherwaardeerd[7]. Zo wordt binnen het bestaande waarderingskader van onroerend erfgoed de laatste jaren meer gewicht toegekend aan de herinneringswaarde.[8] Beheer kan bestaan uit (aanvullende) bescherming, maar zich evengoed richten op betekenisgeving.

Herinneringswaarde
Dat thema's niet of minder vertegenwoordigd zijn in de collectie kan worden veroorzaakt doordat het om relatief jong erfgoed gaat, maar ook doordat in het verleden bij aanwijzing van monumenten vooral is geselecteerd op architectuurhistorische en ouderdomswaarde. De cultuurhistorische, en meer specifiek de herinneringswaarde, werd toen bij de aanwijzing als beschermd monument in mindere mate meegenomen. Ook op archeologisch gebied, waar vooral op de wetenschappelijke waarde is geselecteerd, speelde de herinneringswaarde een beperkte rol. Indien er voornamelijk sprake is van een herinneringswaarde en geen noemenswaardige fysieke relicten met architectuurhistorische of ouderdomswaarde, is een monumentaanwijzing echter niet op zijn plaats. Een monumentaanwijzing ziet immers toe op de fysieke bescherming en instandhouding. Maatregelen die toezien op betekenisgeving en een respectvolle omgang passen beter bij *lieux de memoire* waar fysieke instandhouding niet per definitie aan de orde is.

Interieurs
Voor alle verhaallijnen geldt dat interieurs belangrijke erfgoedwaarden kunnen vertegenwoordigen. Soms geven de interieurs, nog meer dan het gebouw zelf, betekenis aan de plek en maken ze de geschiedenis invoelbaar. Het statige interieur van het Vredespaleis onderstreept het belang van dit gebouw. De interieurs van de bestuurlijke noodzetels uit de Koude Oorlog onder diverse ministeries vertellen heel goed het verhaal van de dreiging met hun ondergrondse vergadertafels en stafkaarten, slaapvertrekken en kantines voor de ministers en stafleden, telefooncentrales en zelfs een televisiestudio van waaruit de minister-president het volk kon toespreken. Onderduikplekken en oorlogsgraffiti in bunkers en gevangeniscellen, of bijvoorbeeld door geallieerde militairen gemaakte inscripties in bomen, brengen het persoonlijke verhaal dichtbij. Eigenaren zijn zich vaak niet bewust van het belang van deze waarden en bij functieverlies van een gebouw, sneuvelt het interieur vaak als eerste.

Archeologie
De militaire geschiedenis van Nederland heeft ook ondergronds sporen nagelaten, zoals op en rond kazerneterreinen waar strijd is geleverd en kamplocaties uit de Tweede Wereldoorlog. Ook van de Belgische Opstand (kampementen) en de Eerste Wereldoorlog (oefenloopgraven op de hei bij Ede) zijn ondergronds nog sporen aanwezig. In de vakwereld van de archeologie is dit jonge bodemarchief, ook wel conflictarcheologie of oorlogserfgoed genoemd, nog een relatief onontgonnen terrein. Niet in de laatste plaats omdat vraagtekens worden gesteld bij de wetenschappelijke informatiewaarde van deze terreinen; er zijn namelijk ook nog historische bronnen beschikbaar. Dit is een van de redenen waarom nog nauwelijks sprake is van bescherming van dit bodemarchief.[9] Ook niet bij verdedigingslinies waarvan de gebouwen en objecten wel bescherming genieten.

Naast de wetenschappelijke informatiewaarde, speelt bij conflictarcheologie ook de herinneringswaarde een belangrijke rol (lieux de memoire). In de Verenigde Staten worden voormalige slagvelden van de Onafhankelijkheidsoorlog en Burgeroorlog aangeduid als *National Heritage Site*. Ook iets dichter bij huis, in Engeland, Frankrijk, Duitsland en België zijn slagvelden bij wet beschermd: bijvoorbeeld het slagveld van Waterloo en de loopgraven uit de Eerste Wereldoorlog.

[6] Waaronder archeologische terreinen van de kampementen uit de Belgische Opstand bij Oirschot en Rijen en oefenloopgraven uit de Eerste Wereldoorlog op de hei bij Ede.
[7] Waaronder onroerend erfgoed dat gerelateerd is aan de Molukse gemeenschap, zoals de Lloydkade in Rotterdam en voormalige Molukse woonoorden.
[8] Zie: Verkenning Herinneringserfgoed.

[9] De Verkenning Archeologie signaleert dat de discussie hierover onder vakgenoten op gang komt en dat er eerste initiatieven zijn om tot menings- en kennisvorming te komen, maar dat er nog geen sprake is van een gecoördineerde dialoog.

Uiteraard is de omvang en impact van een andere orde, maar in de Tweede Wereldoorlog is ook in Nederland op veel plekken hevig gevochten: bij de Duitse inval (Grebbeberg, rond Den Haag, Moerdijkbruggen, Kornwerderzand e.a.), gedurende de bezetting (luchtoorlog[10]) en bij de bevrijding (Slag om Arnhem, Slag om de Schelde e.a.). In voormalig Nederlands-Indië dat door Japan werd bezet, vond de Slag in de Javazee plaats. Voor Nederland zijn dit belangrijke historische plekken. Door geschiedkundigen en vrijwilligers is veel onderzoek gedaan naar het verloop van de strijd en worden deze locaties aangeduid als slagveld. De belangstelling voor slagveldtoerisme neemt sterk toe.[11] In Nederland zijn slagvelden echter niet beschermd als (archeologisch) monument, of via een planologische bescherming, omdat hiervoor vooral op wetenschappelijke waarde wordt gewaardeerd en geselecteerd.

Historische gelaagdheid
Voor militair erfgoed dat nog in gebruik is, geldt over het algemeen dat statisch behoud slechts beperkt mogelijk is. Militaire terreinen en complexen zijn vaak gelaagde historische landschappen. Vanwege nieuwe militair-technologische ontwikkelingen en veranderende behoeften worden soms in snel tempo nieuwe tijdlagen toegevoegd. Het feit dat het leger 'honkvast' is, vergroot enerzijds de kans op erfgoedwaarden op een locatie, maar ook het risico dat historische lagen dreigen te verdwijnen. Anno 2019 worden bijvoorbeeld plannen ontwikkeld om dertig oudere militaire complexen te moderniseren om te kunnen voldoen aan het nieuwe defensiebeleid; een resultaat van de lopende NAVO-verplichtingen. Het gaat om 67% van de vastgoed-portefeuille van Defensie (ruim 4 miljoen m² BVO).

Uit werkbezoeken en gesprekken met beheerders en erfgoeddeskundigen blijkt dat de geschiedenis van de totstandkoming van het huidige militaire landschap zelden betrokken wordt bij grootschalige aanpassingen van dat landschap. Dit terwijl historisch bewustzijn nadrukkelijk deel uitmaakt van de cultuur van de krijgsmacht. De regimentshistorie is tot op de dag van vandaag vaak verbeeld in eigen museale collecties in zogeheten traditiekamers. Gesteld wordt echter dat de functionele en technische vereisten geen ruimte laten voor behoud en hergebruik van oudere gebouwen en objecten. Uit de gesprekken die in het kader van deze verkenning zijn gevoerd, blijkt dat er (nog) nauwelijks

Capitulatiebesprekingen tussen de Canadese generaal Foulkes en de Duitse generaal Blaskowitz in Hotel de Wereld in Wageningen op 5 mei 1945. *Foto: Library and Archives Canada.*

sprake is van uitwisseling van kennis en ervaringen tussen militaire erfgoeddeskundigen en vastgoedbeheerders, hetgeen zou kunnen leiden tot meer wederzijds begrip en maatwerkoplossingen, waarbij de historische gelaagdheid meer behouden wordt, ontwerpuitgangspunt kan zijn en/of goed wordt gedocumenteerd. Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) heeft aangegeven hier desgewenst een bijdrage aan te willen leveren.

3.2 Betekenisgeving

Bescherming of doorontwikkeling is, als het om militair erfgoed gaat, slechts één kant van de medaille. De betekenis van het monument behoeft vaak een toelichting. Veel monumenten en hun omgeving hebben baat bij een betere duiding door borden, lokale aandacht en (toeristische) informatie. Ook door de Verkenning Herinneringserfgoed wordt dit aspect nadrukkelijk aan de orde gesteld.

Erfgoedgemeenschap: collectioneur en explicateur
In Nederland bestaat een betrokken en deskundige erfgoedgemeenschap die zich actief richt op onroerend militair erfgoed behorend tot de waterlinies, onroerend erfgoed van de Tweede Wereldoorlog en in toenemende mate van de Koude Oorlog. Historische verenigingen en organisaties als de Stichting IJssellinie, Stichting Menno van Coehoorn, Traces of War, de Stichting Militair Erfgoed, Keep them Rolling en de Stichting Musea en Herinneringscentra '40-'45 laten geregeld van zich horen.

[10] Meer dan 6.000 geallieerde en Duitse vliegtuigen zijn tijdens WOII op Nederlandse (zee)bodem neergestort.
[11] https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/oorlogstoerisme/oorlogstoerisme/

Ze treden op als collectioneur, collectiebeheerder en explicateur. Ook organisaties als Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten vervullen een belangrijke rol in het beheer van en betekenisgeving aan monumenten. Op het internet of op locatie zetten deze organisaties zich in voor de inventarisatie en documentatie van het erfgoed, kennisontwikkeling, het ontsluiten en exposeren van informatie en/of het rondleiden van bezoekers. Op veel locaties zijn vrijwilligers ook verantwoordelijk voor het beheer van het erfgoed.

Een van de belangrijkste vrijwillige erfgoedorganisaties die zich bezighouden met militair erfgoed is de Stichting Menno van Coehoorn. Deze landelijke vrijwilligersorganisatie ijvert sinds 1932 voor het behoud van historische verdedigingswerken, zoals stadspoorten en wallen, vestingen, forten, kazematten, stellingen en linies.
De stichting wil de instandhouding en de herkenbaarheid bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken en de daarbij behorende infrastructuur (o.a. linies, stellingen, bouwwerken) in Nederland en erbuiten. De stichting heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de plaatsing van de Stelling van Amsterdam op de UNESCO werelderfgoedlijst en de nominatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Zonder de inzet van vrijwilligers zou het onroerend erfgoed zijn verhaal minder goed kunnen vertellen en zou er ook minder draagvlak zijn voor de instandhouding van het erfgoed. De door de erfgoedorganisaties verzamelde informatie en opgebouwde kennis (citizen science) is kwetsbaar. Voor de financiering van hun activiteiten zijn veel van deze organisaties afhankelijk van projectsubsidies van cultuurfondsen, provincies en gemeenten. Voor structurele kosten zijn er meestal geen voorzieningen.

Vrijwilligers zijn soms ook de drijvende kracht achter de opsporing en herwaardering van erfgoed. Zo is een groep archeologen een paar jaar geleden gestart met een inventarisatie van sporen van het Molukse verleden in Nederland, zoals de overblijfselen van de woonoorden met barakken waar de Molukkers jarenlang verbleven en overblijfselen van de kapingen bij onder meer De Punt (beëindiging tweede treinkaping). De groep vervult een belangrijke rol in het kenbaar maken van het Molukse onroerende erfgoed.

Toeristisch-educatieve potentie
Van het militaire landschap gaat een grote aantrekkingskracht uit op amateurhistorici en andere geïnteresseerden. Hier ligt een toeristisch-educatief potentieel. De kracht ervan neemt zichtbaar toe wanneer organisaties overgaan tot regionale samenwerking. Dit leidt onder meer tot een betere (digitale) toegankelijkheid en kenbaarheid. Op regionaal niveau worden hiervoor verschillende initiatieven ontplooid, zoals door de provincie Zuid-Holland. De provincie mobiliseert een netwerk van belanghebbenden rond zeven erfgoedlijnen, waaronder de Atlantikwall en de Oude Hollandse Waterlinie, met als doel de geschiedenis van het landschap nog beter beleefbaar en zichtbaar te maken.

Verschillende provincies investeren extra middelen in herdenkingsprogramma's rond '75 jaar vrijheid'. Opvallende initiatieven zijn die van de provincies Gelderland (www.wo2gld.nl), Noord-Brabant (Brabant Remembers met 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen) en Zeeland (Slag om de Schelde). Alle oorlogs- en verzetsmusea en herdenkingscentra verspreid door het land herdenken en vieren dit lustrumjaar op hun manier. Liberation Route Europe bestaat al langer en is een steeds verder uitbreidende internationale herdenkingsroute langs belangrijke mijlpalen en plekken waar de geallieerde legers in de laatste fase van de oorlog hun sporen nalieten. Voor Nederland gaat het daarbij vooral om de zuidelijke en oostelijke provincies.

Bij veel initiatieven gericht op (herinnerings)toerisme en educatie ligt de focus vaak nog op één militair-historisch tijdvak, terwijl dezelfde locatie vaak ook een rol speelt in andere tijdvakken. Verbreding door tijdsprongen mogelijk te maken in de presentatie van het militaire landschap zou kunnen leiden tot versterking van het potentieel. Ook een wisselwerking en samenhang tussen landschap, gebouwen, interieur, mobiel erfgoed en museale collecties biedt in dit opzicht kansen. Aandacht voor tot nu toe minder belichte schaduwkanten van de geschiedenis, zoals collaboratie ten tijde van WOII en het militaire optreden in de koloniën, kunnen bijdragen aan een evenwichtiger verhaal.

Ontsluiting betekenis
Betekenisgeving kan ook worden bevorderd door digitale bronnen te koppelen, zoals het Netwerk Oorlogsbronnen doet. Ten aanzien van het rijksmonumentenbestand wordt het als een gemis ervaren dat het register zich beperkt tot de lokalisering van het monument en er geen mogelijkheden zijn om bijvoorbeeld foto's, uitleg over de cultuurhistorische waarde en verhalen aan het monument te verbinden. Zo zijn er monumenten waar ingenieuze verstopplekken zijn geconstrueerd om in de Tweede Wereldoorlog onderduikers te verbergen. Het register beperkt zich echter tot een zakelijke beschrijving van de gevel, waardoor mensen zich niet bewust zijn van de cultuurhistorische en meer specifiek van de herinneringswaarde van het interieur.

Themajaren en -maanden
De afgelopen jaren worden steeds vaker themamaanden en -jaren georganiseerd, zoals 200 jaar Koninkrijk, het Jaar van het beladen erfgoed, het jaar van het Europees Erfgoed, 70 jaar NAVO, 30 jaar Val van de Muur, 75 jaar bevrijding/vrijheid, en binnenkort 75 jaar Verenigde Naties en het 200-jarig bestaan van België. Onroerend militair erfgoed kan hieraan een bijdrage leveren door op één of meer locaties het thema beleefbaar en invoelbaar te maken.

Anno 2019 markeert een wit lint de nachtelijke vluchtroute van ruim 2300 Britse en Poolse luchtlandingstroepen na het mislukken van de Slag om Arnhem, 75 jaar geleden. Ze staken de Rijn over bij Oosterbeek. *Foto: Ben de Vries.*

Deel B
Verhaallijnen en highlights

1 Inleiding

Op de vraag welk erfgoed relevant is voor de militaire geschiedenis van Nederland en hoe de bescherming daarvan is geregeld, bieden bronnen als het rijksmonumentenregister, gemeentelijke monumentenlijsten en bestemmingsplannen geen sluitend antwoord. Deze dienen veelal alleen ter identificatie van de monumenten en zijn niet of beperkt thematisch doorzoekbaar. In de Verkenning zijn daarom in samenwerking met erfgoedorganisaties en historici eerst tien verhaallijnen opgesteld die van belang zijn voor de militaire geschiedenis van Nederland tussen 1815 en 1989: van het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden tot het symbolische einde van de Koude Oorlog met de Val van de Muur in Berlijn. Bij deze verhaallijnen zijn erfgoedlocaties gezocht. Dit leverde een lijst op met 1.000 locaties. Een selectie van deze groslijst is als highlight bij de verhaallijnen geplaatst en meegenomen in het vervolgonderzoek.

In dit katern staat in vogelvlucht beschreven wat de invloed van de militaire geschiedenis is geweest op het Nederlandse (stedelijke) landschap. Daarnaast zijn de met highlights geïllustreerde verhaallijnen opgenomen die de basis vormen van de verkenning.

Interieur van noodzetel van het Ministerie van Financiën en Algemene Zaken, gebouwd in de jaren '70 van de vorige eeuw ter bescherming van het personeel en de minister-president. *Foto: Marc Stappers.*

2 De militaire geschiedenis van Nederland in vogelvlucht

Nederlanders zijn geneigd zichzelf te zien als een vredelievend, non-militair volk.[12] Dit beeld wordt onder meer gevoed doordat Nederland neutraal bleef in de Eerste Wereldoorlog en dit ook in de Tweede Wereldoorlog wilde blijven. Door het opschorten van de dienstplicht zijn de jongens in uniform en met plunjebaal uit het straatbeeld verdwenen, evenals de lange colonnes met militaire voertuigen op de snelweg. En door de samenwerking in de NAVO is de 'grens' van potentiële conflicten ver buiten de eigen landsgrens komen te liggen. Maar wie goed kijkt, ziet overal in het landschap sporen van een militaire aanwezigheid in de vorm van gebouwen, landschappelijke elementen, en sporen en objecten in de land- en waterbodem. Ook de expansiedrift en onderwerping van andere volken in het koloniale tijdperk nuanceert dit zelfbeeld.

Onze steden hebben al sinds de Romeinse tijd een militaire functie gehad. Ze beschikten over een uitgebreid stelsel aan vestingwerken en kazernes. In de 19de eeuw kwam hier met de inwerkingtreding van de Vestingwet verandering in door de bouw van verdedigingslinies. In de eeuwen erna bouwden we fortificaties, groeven we inundaties en legden we uitgestrekte waterlinies aan, zoals de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinies, de Stelling van Amsterdam, de Grebbelinie, de Peel-Raam stelling, e.a. De IJssellinie die ten tijde van de Koude Oorlog werd aangelegd, is de laatste in zijn soort en verloor in 1964 definitief zijn functie.

De oudere vestingwerken rondom steden werden in de 19e eeuw op grote schaal ontmanteld en gesloopt en steden breidden zich uit. Het garnizoen bleef in eerste instantie in de stad, met de bijbehorende militaire kazernes, hospitalen, arsenalen en loodsen. Dat veranderde aan het einde van de 19e eeuw. Toen werden ook de kazernes aan de rand van de steden gebouwd in de buurt van de oefenterreinen. Om te voldoen aan de NAVO-verplichtingen werden weer later in de jaren '50 op het platteland bij dorpen, zoals Steenwijkerwold, Schaarsbergen, Oirschot en Nunspeet grote kazernes gebouwd. De militaire betekenis van veel steden met een sterke militaire traditie, zoals Breda en Amersfoort, veranderde daardoor ingrijpend.

Stapsgewijs heeft zich na de Koude Oorlog een proces van verwijdering voltrokken, waarbij het militaire systeem meer op afstand is komen te staan van de burgermaatschappij. Maar ook nu gaan de technologische ontwikkelingen door. De focus verschuift daarbij van fysieke oorlogsvoering naar informatie-gestuurd optreden. Voorgaande en huidige ontwikkelingen gingen en gaan gepaard met sluiting, herinrichting maar ook versterking van militaire objecten, zoals kazernes, vliegvelden, mobilisatiecomplexen, munitiebunkers en oefenterreinen.

Het verhaal van staatsvorming, oorlogsdreiging en conflicten

Het militaire landschap is niet alleen de resultante van een technologische ontwikkeling, maar ook de uitkomst van geopolitieke ontwikkelingen. Tweehonderd jaar geleden was Nederland een land met een uitgebreid rijk van overzeese koloniën, daarna een land dat zich vanaf de Belgische Afscheiding tot aan de Tweede Wereldoorlog een afzijdige en neutrale staat toonde, maar nog wel met militaire inzet vasthield aan zijn belangrijkste koloniën, en in de laatste decennia een actieve, soms kritische, bondgenoot in NAVO-verband. Als klein land is Nederland internationaal nog steeds zichtbaar, maar dan vooral als partner in verdragsorganisaties.

Aan de oorlogsdreigingen en gewapende conflicten die hebben geleid tot de huidige staatsvorm herinneren naast de militaire verdedigingswerken ook nog talrijke (archeologische) locaties waar gevochten is en erebegraafplaatsen. En waar fysieke resten uit zichzelf het verhaal niet vertellen, of afwezig zijn, brengen vaak herdenkingstekens de geschiedenis in herinnering. Locaties die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog genieten daarbij de meeste bekendheid, maar ook andere periodes hebben sporen en littekens nagelaten.

Koninkrijk der Nederlanden

Voordat de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog zich aandienden, had de Slag bij Waterloo in het collectieve geheugen een belangrijke plaats. Vanaf 1816 tot aan de Tweede Wereldoorlog was Waterloodag een nationale feestdag. Aan deze slag, waaraan ook Nederlandse troepen deelnamen, dankt Nederland zijn bestaan als zelfstandig koninkrijk. De viering van 200 jaar koninkrijk bracht dit een paar jaar geleden weer breed onder de aandacht. Daarnaast vormen archieven een belangrijke geheugensteun en een enkel herdenkingsteken, zoals de Naald van Waterloo in Soestdijk en het herdenkingsmonument Butte du Lion in Waterloo, dat sinds de Belgische Afscheiding in 1830 buiten het koninkrijk is komen te liggen. Van die Belgische Afscheiding zijn vrij recent in Rijen en Oirschot de locaties gevonden waar koning Willem I oefenkampen inrichtte om de Belgen te imponeren nadat de opstand was uitgebroken. Het zijn

[12] Zie o.a.: Christ Klep: 'Van wereldmacht tot 'braafste jongetje' (juli 2019) en Oratie prof. Wim Klinkert: *'Van Waterloo tot Uruzgan. De militaire identiteit van Nederland' (2008).*

Monument Nederland-Neutraal 1914-1918 nabij het station van Winterswijk uit 1923 naar ontwerp van H.L. van Heek. *Foto: Tracesofwar.*

voor zover bekend de enige (archeologische) plekken die aan dit conflict herinneren.

Koloniale verleden

In militair opzicht nemen de koloniën een aparte positie in. Voor zowel de Oost als de West waren speciale legereenheden opgericht, het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, het KNIL, voor Nederlands-Indië en de TRIS voor Suriname. In beide legereenheden kon op enig moment ook de lokale bevolking dienst nemen. De legereenheden dienden ter ondersteuning van het lokale bestuur en ter verdediging van de koloniën. Alleen in Nederlands-Indië is ook echt strijd geleverd.

Belangrijke herinneringsdragers van het koloniaal verleden die in Nederland te vinden zijn, zijn bijvoorbeeld het Indisch Monument in Den Haag, het voormalige Koloniaal Werfdepot in Harderwijk en de Koloniale Reserve in de Prins Hendrik kazerne in Nijmegen. Andere voorbeelden zijn het (Koloniaal) Koninklijk Militair Tehuis en Museum Bronbeek, het Monument Indië Nederland in Amsterdam en het Nationaal Indië-Monument 1945-1962 in Roermond.

Nadat Nederlands Indië (m.u.v. Nieuw-Guinea) en Suriname onafhankelijk waren geworden, werden het KNIL (in 1950) en de TRIS (in 1975) opgeheven. De Molukse KNIL-militairen die tijdens de onafhankelijkheidsstrijd aan de zijde van Nederland hadden gevochten, kregen met hun gezinnen onderdak in Nederland in tijdelijke woonoorden, omdat zij hun leven niet zeker waren. Eerdere toezeggingen van Nederland voor een eigen Molukse staat konden niet meer worden ingelost nu de onafhankelijke republiek Indonesië een feit was. Uit frustratie en gebrek aan erkenning voerden militante Molukse jongeren in de jaren '70 (trein) kapingen en gijzelingen uit, waarbij onder de gegijzelden en gijzelnemers doden vielen. Stilaan veranderde de tijdelijke aanwezigheid van de Molukkers in een permanent verblijf. De Molukse kerk in Appingedam, een rijksmonument, drukt dit dilemma goed uit. De eenvoudige kerk in 'barakvorm' werd gebouwd vanuit het besef dat het verblijf langer zou duren, maar straalt in al zijn soberheid een zekere tijdelijkheid uit.

Eerste Wereldoorlog

Hoewel Nederland door zijn neutrale status geen partij was in de oorlog was, ging de Eerste Wereldoorlog niet

onopgemerkt voorbij. Het leger verkeerde in staat van paraatheid, de manschappen waren gemobiliseerd. Zo liggen op de hei bij Ede nog oefenloopgraven waar soldaten zich bekwaamden in de loopgravenoorlog, mocht het er toch van komen. En bij de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en langs de kust liggen de verhalen over de mobilisatie nog voor het oprapen. In Amersfoort staat een herdenkingsmonument dat een heel ander aspect van de oorlog belicht. Het Belgenmonument is een eerbetoon voor de tijdelijke opvang van de meer dan 1 miljoen Belgische vluchtelingen. De opvang van burgervluchtelingen en gedeserteerde of gestrande militairen was een opmaat naar het vreemdelingentoezicht en -wetgeving in Nederland.

Sinds de herdenkingsmanifestaties die startten in 2014, is er een duidelijke toename in de interesse voor de Eerste Wereldoorlog. Het Museum Huis Doorn vervulde hierin een voortrekkersrol, maar minstens zo belangrijk zijn de vele kleinschalige particuliere initiatieven. Zo houdt in Uden een groep vrijwilligers de herinnering levend aan het Belgenkamp. De stichting Verhalis maakte met een land-art project de Dodendraad die de Duitsers aanlegden tussen Nederland en België, weer min of meer beleefbaar door langs het hele tracé van Noordzee tot aan Vaals een lint van krokussen te planten.

Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland tal van sporen nagelaten. Verhalen over de Duitse inval en bombardementen tijdens de meidagen van 1940, over de bezetting en het verzet, de vervolging van Joden, Roma, Sinti en homoseksuelen, de luchtoorlog boven Nederland, en de bevrijding door de geallieerden laten zich tot op de dag van vandaag teruglezen in het landschap.

De oorlog tekende bestaande locaties en voegde nieuwe lagen aan het landschap toe. Plekken waar gevochten is, kregen een andere betekenis in het collectieve geheugen, evenals gebouwen waar de Duitse bezetter zijn intrek nam, zoals de Maliebaan in Utrecht. Bestaande kampen werden uitgebreid en nieuwe kampen opgericht om de Joodse bevolking vast te houden in afwachting van transport naar de vernietigingskampen. Voor de verdediging van het veroverde gebied voegde de bezetter nieuwe elementen aan het landschap toe, zoals vliegveld Deelen met als boerderijen vermomde bunkers. Naarmate het tij keerde voor de Duitse bezetter groef deze zich verder in en werd de Atlantikwall aangelegd; een uitgebreid stelsel van kustverdedigingswerken. De Nederlandse overheid en samenleving zorgen er samen voor dat de verhalen ook daadwerkelijk verteld blijven worden en dat betekenisvolle plekken herkenbaar en toegankelijk zijn met herinneringscentra, herdenkingsmonumenten en monumentjes, nationale en lokale musea, thematische routes, etc.

Koude Oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog liet Nederland zijn neutraliteitsgedachte los en werd volwaardig lid van de NAVO. Dit lidmaatschap kwam ook met verplichtingen, wat voor Nederland onder meer inhield dat het een rol moest spelen binnen de nucleaire taak van de NAVO en dat het moest deelnemen aan de zogeheten gezamenlijke 'voorwaartse verdediging'. Deze defensielijn lag eerst nog achter de IJssel, maar vanaf 1958 achter de Duitse rivier de Weser en vanaf 1963 bij de Duits-Duitse grens op de Noord-Duitse laagvlakte.
De oorlogsdreiging en de afspraken in NAVO-verband maakten dat Nederland zijn krijgsmacht moest uitbreiden. Dit leidde tot een forse uitbreiding van de militaire infrastructuur. Bovendien werd de Bescherming Bevolking (BB) opgericht als civiele verdedigingsorganisatie met BB-commandoposten in een hiërarchische opzet door heel Nederland. Vrijwilligers stonden paraat op luchtwachttorens om laagvliegende vijandelijke vliegtuigen te spotten. Voor het landsbestuur werden noodzetels onder de ministeries gebouwd. Als 'de bom' viel moesten de regeringsleiders en hun staf ondergronds

Monument Indië-Nederland in het plantsoen aan het Olympiaplein in Amsterdam-Zuid, uit 1935 naar ontwerp van Van Hall en Friedhoff. *Foto: Wikimedia Commons.*

verder. Tegelijkertijd was er verzet tegen een zekere militarisering van de samenleving, en in de jaren '80 tegen de komst van kruisvluchtwapens. Hiervoor werd de term 'Hollanditis' geïntroduceerd die internationaal bekendheid kreeg.
Het aantal bouwwerken en voorzieningen dat tijdens de Koude Oorlog merendeels in het geheim werd gebouwd en aangelegd, is ongekend in omvang. Veel hiervan heeft inmiddels zijn functie verloren en ligt er verlaten bij.

Het verhaal van Maatschappij en Krijgsmacht
Een beschouwing van de militaire geschiedenis van Nederland en het bijbehorende erfgoed kan niet worden verteld zonder ook de raakvlakken met de burgersamenleving te verkennen. Het militaire apparaat en de burgersamenleving lopen in elkaar over als het gaat om bijvoorbeeld militaire hulp bij calamiteiten en binnenlandse conflicten (Aardappel-oproer in 1917), de participatie van burgers in de krijgsmacht (dienstplicht), of bijvoorbeeld de protesten tegen de kruisvluchtwapens in de jaren '80. Veel zaken gaan echter over plekken van gebeurtenissen, zonder dat daar een duidelijke zichtbare link is met wat er ter plekke is gebeurd. Archieven, beeld- en geluidsdragers en museale collecties geven vaak een beter beeld. Een enkele keer zijn er wel objecten bewaard die een deel van het verhaal vertellen, zoals voormalige militaire tehuizen waar de (dienstplichtige) militairen, ingedeeld naar religie of levensbeschouwing, ontspanning zochten, of de hekken bij vliegbasis Woensdrecht met nog zichtbaar de vredestekens die de demonstranten erop hebben gespoten.

Tot slot
Het militaire landschap van Nederland is divers, gelaagd, deels toegankelijk, deels verscholen, maar in al zijn aspecten het bezien en bestuderen waard.

Houtsnijwerk (2011) in een koorbank in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda ter nagedachtenis aan de bevrijding. Links een Poolse soldaat die een Duitse soldaat arresteert. Rechts een Poolse soldaat met een Bredaas meisje achterop de bagagedrager. *Foto: Stadsarchief Breda*.

3 Erfgoed als herinneringsdrager van de militaire geschiedenis

Erfgoed als herinneringsdrager van de militaire geschiedenis
De tien thema's uit de eerdere rapportage *Op Verkenning* (december 2018) zijn in dit katern verder uitgewerkt met zogenoemde subverhaallijnen en *highlights* (hierna HL) uit het cultureel erfgoed die kunnen dienen als herinneringsdrager bij de verhalen. Als een HL al rijksmonument is dan wordt dat in de tabel afgekort met RM; GM voor gemeentelijk monument en PM voor provinciaal monument.

Thema 1: Het verhaal van staatsvorming en -bedreiging

Conflicten binnen en buiten de grenzen bedreigden tussen 1815 en 1989 de integriteit van Nederland en brachten veranderingen teweeg in de staatsvorm en buitengrenzen. De Nederlandse defensie-inspanning was vanaf 1840 tot 1940 gebaseerd op gewapende neutraliteit. Na de Tweede Wereldoorlog wordt een meer actieve en mobiele defensiemacht opgezet. In 1949 richtte Nederland samen met andere West-Europese landen, de VS en Canada, de NAVO op om gezamenlijk weerstand te kunnen bieden aan grensoverschrijdende agressie. Parallel aan de defensie-inspanningen in Europa was Nederland met het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) en met eenheden van de marine, de landmacht en de luchtmacht aanwezig in de koloniale en overzeese gebieden in de Oost en de West. Belangrijke ontwikkelingen in het tijdvak 1813/1815-1989 zijn:

Einde van de Franse tijd en begin van het Koninkrijk der Nederlanden
Napoleon is in 1815 mede door Nederlandse troepeninzet bij Quatre-Bras en Waterloo [HL Naald van Waterloo, Baarn] verslagen in wat toen de Zuidelijke Nederlanden waren. Dit waren de eerste (grote) wapenfeiten van de Nederlandse landstrijdkrachten. Voorkomen van Franse agressie was de directe aanleiding tot het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Vanaf 1816 tot aan de Tweede Wereldoorlog was Waterloodag een nationale feestdag, tot op zekere hoogte de voorloper van 4/5 mei.

Belgische Revolutie 1830 en onafhankelijkheid
Na de Napoleontische oorlogen werden de grenzen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vastgesteld tijdens het Congres van Wenen in 1815. Hierdoor behoorden niet alleen de gebieden die eerder onder de Verenigde Nederlanden en de Oostenrijkse Nederlanden vielen tot het nieuwe koninkrijk, maar ook enkele voormalig zelfstandige gebieden en het Prinsbisdom Luik.
De onvrede over het beleid van koning Willem I leidde in 1830 tot een opstand en onafhankelijkheidsstrijd, waarbij de Belgen de steun van Frankrijk genoten. Nederland trachtte de opstand de kop in te drukken. En hoewel dit militair gedeeltelijk slaagde, scheidde België zich toch af. In de onrustige tijd die hierop volgde, werden aan beide zijden van de nieuwe grens oefenkampen ingericht: aan Nederlandse zijde in Rijen en Oirschot [HL Kamp Oirschot; Kamp Rijen]. Willem I trad af na het definitieve verlies van België [HL Scheidingsverdrag met België, 19 april 1839, Nationaal Archief, Den Haag].
Vanaf 1840 werd in Nederland de zelf uitgeroepen neutraliteit staand beleid: Nederland had noch in politiek noch in economisch opzicht iets te winnen bij een bondgenootschap met een van de grote mogendheden. Dit beleid bepaalde de buitenlandse politiek tot aan de Tweede Wereldoorlog, waarbij in geval van een oorlog tussen andere staten in *de Staatscourant* werd verkondigd dat Nederland neutraal was.

Grondwetsherziening (1848)
In 1848 werd de Grondwet herzien onder leiding van Thorbecke [HL Thorbecke-monumenten in Amsterdam en Den Haag; Woonhuis en collegezaal Thorbecke in Leiden]. Dit was een mijlpaal in de ontwikkeling naar een parlementaire democratie. De herziening was een reactie op de golf van liberale revoluties in Europa. De macht van koning Willem II werd beperkt, waarbij naar verluidt de koning 'in één nacht van conservatief liberaal werd', uit angst om zelf slachtoffer te worden van revolutie.
Een andere verandering met militaire consequenties was dat het gezag over het leger voortaan een ministeriële verantwoordelijkheid was. Ook de afkondigingen van de Kringenwet, Vestingwet [HL Houten huizen NHW; Vestingwet 1874], Inundatiewet, etc. hebben groot effect gehad, vooral op de leefomgeving van ons land.

Mobilisatie vanwege Frans-Duitse Oorlog (1870-1871)
In politiek opzicht was 1870 een keerpunt dat het begin van een Duits vijandbeeld markeerde. Nederland mobiliseerde zijn troepen als reactie op de Frans-Duitse oorlog en zette het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie [HL NHW] ter bescherming van het kernland deels onder water.
Ondanks een neutraliteitsverklaring was er binnen de samenleving, de politiek en in het koningshuis discussie over de vraag bij welke partij Nederland zich het beste kon aansluiten, mocht het zo'n keuze moeten maken; sommigen waren openlijk pro-Pruisisch en anderen pro-Frans. Wel was er consensus dat neutraliteitsbehoud prioriteit had.

Eerste Wereldoorlog (1914-1918)
Tijdens de Eerste Wereldoorlog kon Nederland neutraal blijven, hoewel de oorlogshandelingen niet geheel aan het land voorbijgingen. Meer dan duizend Nederlandse zeelieden en vissers kwamen om door torpedo's van Duitse duikboten of omdat hun schepen op zeemijnen liepen. Ook waren er vergissingsbombardementen door de Britten (officieel schending neutraliteit) waarbij vooral Zeeuwse plaatsen, zoals Zierikzee en Sluis [HL Gevelsteen vergissingsbombardement huis Kapellestraat, Sluis], het vanwege hun nabijheid tot België te verduren kregen, al was het aantal slachtoffers gering; soms werden luchtgevechten in het grensgebied boven Nederland uitgevochten.
Opnieuw werd in het kabinet discussie gevoerd over de grenzen van de neutraliteit. Nederland moest politiek schipperen om de grote oorlogspartijen tevreden te houden en zo de neutraliteit te handhaven. Tegelijkertijd trachtte het pal te staan voor naleving van het internationaal recht.
Er werden kampen ingericht voor gevluchte Belgen [HL Belgenmonument Amersfoort; Vluchtoord Ede met herdenkingsmonument; Nunspeet, begraafplaats Belgische burgervluchtelingen] en interneringskampen voor buitenlandse militairen, zoals het kamp voor vijfhonderd Britse matrozen in Groningen [HL Herdenkingsmonument Britse Kamp in Groningen; Fort Wierickerschans Bodegraven, interneringskamp 1915-1917 voor buitenlandse officieren].

Tweede Wereldoorlog
Eind jaren '30 werd onderkend dat Duitsland een grote dreiging vormde voor de vrede in Europa. Met de *Anschluss* van Oostenrijk en de annexatie van het Sudetenland, en de daarop volgende inval in Tsjecho-Slowakije, steeg de spanning snel. Na de inval in Nederland op 10 mei 1940 [HL Grebbeberg met monument], en daags voor de capitulatie vijf dagen later [HL Johannes Post School van Rijsoord], vertrokken koningin en kabinet naar Londen. Nederland kon vanuit Londen tot maart 1942 de Indische delen van het koninkrijk nog besturen, maar na een heftige strijd (ook op zee) vielen die delen even later ten prooi aan Japan. De capitulatie in mei 1945 van Duitse troepen in Nederland werd getekend in Hotel de Wereld, in Wageningen [HL]. Japanse troepen in Indië gaven zich pas op 15 augustus 1945 over.

Dekolonisatie
Nederland verloor na de Tweede Wereldoorlog de koloniën die het nog had: Indonesië (in 1945/1949), Nieuw-Guinea (in 1962) en Suriname (in 1975) scheidden zich af van het Nederlandse Koninkrijk. Aan de formele overdracht van de soevereiniteit aan Indonesië eind 1949 gingen een gewelddadige Bersiap-periode en een onafhankelijkheidsoorlog van in totaal vier jaar vooraf. In deze jaren nam de internationale kritiek op het Nederlandse beleid toe. De onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië werd geholpen door de dreiging van de Verenigde Staten om de Marshallhulp aan Nederland op te schorten. De dreiging van een Indonesische invasie in Nederlands Nieuw-Guinea begin jaren '60 en het gebrek aan internationale steun deden Nederland besluiten ook dat gebied op te geven.
Het koninkrijk werd kleiner en het ministerie van Koloniën (dat toen al ministerie van Zaken Overzee heette) werd in 1959 opgeheven. In de Regentenkamer [HL Ministerie van Koloniën, Plein, Den Haag] bevinden zich nog steeds portretten van 66 gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië. In het plafond zijn wapenschilden aangebracht van Batavia, Tegal, Makassar en Soerabaja. Het KNIL in Indië [HL KNIL-monument, Arnhem] en de troepenmacht in Suriname vielen onder dit ministerie, niet onder het ministerie van Oorlog. In 1954 werd een nieuw statuut van het Koninkrijk der Nederlanden goedgekeurd dat een nieuwe koninkrijksvorm regelde met betrekking tot onder andere de Antillen.

Koude Oorlog
De eerste tekenen van de Koude Oorlog werden kort na afloop van de Tweede Wereldoorlog zichtbaar. Door de medeoprichting en deelname in de NAVO [HL Navo-hoofdkwartier Joint Operations Centre NORTHAG / TWO ATAF (NAVO)] deed Nederland openlijk en officieel afstand van meer dan honderd jaar neutraliteitspolitiek. De geopolitieke en ideologische strijd tussen Oost en West zorgde voor een dreigende sfeer. De angst voor een allesvernietigende kernoorlog tussen de NAVO-landen en de landen van het in 1955 opgerichte Warschaupact, heerste alom. Als antwoord op de dreiging werd de militaire verdediging qua personeel, materieel en infrastructuur fors uitgebreid. Dit gebeurde onder andere door het plaatsen van Amerikaanse kernwapens in Nederland [HL SAS Doornspijk, 't Harde].
Nederland had hierdoor als NAVO-lid een rol in de nucleaire afschrikking [HL Shelters en hek luchtmachtbasis Woensdrecht]. Toen de Sovjet-Unie vanaf 1990 instortte, de dreiging uit het Oostblok wegviel en het Warschaupact werd opgeheven, werd de Nederlandse krijgsmacht langzaam verkleind. Zie ook thema 9 Koude Oorlog.

Terreur als nieuwe vijand
Nederland kent geen uitgebreide geschiedenis als het gaat om binnenlandse terreurorganisaties, met uitzondering van wellicht de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RaRa). Wel zocht de Rote Armee Fraktion (RAF) in Nederland een schuilplaats. En hoewel het niet de bedoeling was in Nederland aanslagen te plegen, waren er in de jaren '70 wel dodelijke schietincidenten waarbij de RAF betrokken was. De kapingen en gijzelingen door een groep Molukkers in de jaren '70 waren voorbeelden van politiek geweld.

Deze Nederlandse S3 kazemat bij Leusden is tegenwoordig beter beleefbaar. *Foto: RCE.*

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Einde Franse tijd en begin Verenigd Koninkrijk der Nederlanden	Naald van Waterloo, Baarn (RM)	Monument herdenkt het begin van het Ver. Koninkrijk der Nederlanden en de overwinning bij Waterloo. Naald is ontworpen om rol en deelname Willem Frederik aan de slag bij Waterloo te eren. Het is ontworpen in relatie met Paleis Soestdijk.
Belgische Revolutie, onafhankelijkheid	Kamp Oirschot; Kamp Rijen; Scheidingsverdrag met België	Een van de weinige archeologische overblijfselen die in Nederland getuigen van de Belgische Opstand, die leidde tot de afsplitsing van België. Een verdrag bezegelde de afsplitsing.
Grondwetsherziening 1848	Thorbecke-monument in Amsterdam (RM) en Den Haag (2017); Woonhuis en collegezaal Thorbecke in Leiden (RM)	Thorbecke was in 1848 grondlegger van de parlementaire democratie in Nederland, het politieke systeem dat in Nederland de norm of standaard is. Oudste monument is dat uit Amsterdam.
	Vestingwet, 1874	Een tastbaar voorbeeld van een wet die van groot belang is voor de ontwikkeling van steden die hierdoor konden uitbreiden.
Mobilisatie vanwege Frans-Duitse Oorlog (1870-1871)	NHW met houten huizen (RM)	Eerste keer dat de NHW gedeeltelijk werd geïnundeerd; dat verliep niet vlekkeloos en leidde mede tot het aftreden van minister van Oorlog, generaal Van Mulken.
Eerste Wereldoorlog (1914-1918)	Gevelsteen vergissingsbombardement huis Kapellestraat, Sluis	Schendingen van de Nederlandse neutraliteit door zowel Britten als Duitsers. Vooral van het Zeeuwse luchtruim en agv vergissingsbombardementen in Zeeland.
Tweede Wereldoorlog	Grebbeberg begraafplaats en monument Rhenen	Symbool van de Duitse inval, van de Nederlandse strijd.
	Johannes Post-School van Rijsoord (RM)	Plaats Nederlandse capitulatie mei 1940.
	Hotel de Wereld, Wageningen (RM)	Het hotel staat symbool voor het einde van bezetting en onderdrukking en het herwinnen van vrijheid.
(De)kolonisatie	Regentenkamer Ministerie van Koloniën, Plein Den Haag (RM)	Bijzondere portretten en schilderingen aan de muur herinneren aan gouverneurs-generaal.
	KNIL-monument, Bronbeek, Arnhem	Dit monument getuigt 40 jaar na de opheffing van het KNIL van de rol en de inzet daarvan in Nederlands-Indië.
Koude Oorlog	Joint Operations Centre NORTHAG / TWO ATAF (NAVO)	Voor de verdediging was Nederland afhankelijk van met name de VS. Het NAVO-hoofdkwartier was gevestigd in Nederland in de Limburgse mergelgrotten.
	SAS Doornspijk, 't Harde	De atoomartillerie-site, een opslaglocatie die redelijk compleet is en nog in militair gebruik, getuigt van de Nederlandse nucleaire taken tijdens de Koude Oorlog.
	Raketshelters en hek Luchtmachtbasis Woensdrecht	De publiek bekende plaats in Nederland met shelters voor nucleaire raketten in de jaren '80 en tevens locatie van de landelijke protestbeweging tegen kernwapens. Historisch gelaagd landschap dat nog in militair gebruik is.

Thema 2: Het verhaal van de Nederlandse rol in de ontwikkeling van het internationaal recht

Neutraliteit
Tot het midden van de twintigste eeuw zijn er vele conflicten tussen de grote Europese landen uitgevochten. Kleinere landen probeerden onder meer middels neutraliteit hun veiligheid te garanderen en tijdens de Frans-Duitse oorlog bleven veel direct omringende landen dan ook neutraal. Nederland was neutraal van 1840 tot 1940. De neutraliteit was zelfgekozen. Als klein land te midden van grote politieke en militaire machten was Nederland niet gebaat bij gewapende conflicten met haar buren. Neutraliteit had ook als voordeel dat de handel doorgang kon blijven vinden. In 1907 tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie is het concept van neutraliteit verder internationaal juridisch gecodificeerd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam Nederland een houding aan van 'gewapende neutraliteit', waarbij niet alleen politieke afzijdigheid een rol speelde, maar ook militaire afschrikking belangrijk was.

Vredesconferenties
Vanaf het eind van de negentiende eeuw groeide internationaal de interesse om geschillen tussen staten niet met militaire strijd maar op een diplomatieke manier op te lossen. Na de Eerste Haagse Vredesconferentie in 1899 werd mede door de inspanning van Bertha von Suttner het Permanent Hof van Arbitrage [HL Prinsengracht 71 Den Haag] opgericht dat zich later in het Vredespaleis [HL] in Den Haag vestigde, waarvan de eerste steen tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie in 1907 gelegd werd. In dat jaar werd het Landoorlogreglement vastgelegd en werden de rechten en plichten van neutrale staten bepaald, waaraan niet alleen de staat maar ook de inwoners, pers, bedrijven etc. gebonden zijn. De Derde Haagse Vredesconferentie in 1916 kon vanwege de uitgebroken Eerste Wereldoorlog niet doorgaan. Maar de rol van Nederland als voorvechter van internationaal recht was inmiddels bestendigd.
Nederland was in 1915 gastheer van het International Women's Congress for Permanent Peace in Den Haag, waarvan Aletta Jacobs [HL woonhuis, Sappemeer; Archief Aletta Jacobs, Atria Amsterdam] een van de organisatoren was.
Na de Eerste Wereldoorlog werd op initiatief van de Amerikaanse president Woodrow Wilson de Volkenbond opgericht. Deze organisatie had als doel toekomstige grootschalige oorlogen te voorkomen. Voorvechter in Nederland was de liberaal Hendrik Coenraad Dresselhuys [HL Dresselhuys-monument, tuin Vredespaleis].
De Volkenbond kwam als 'beslechter' van internationale geschillen nooit goed van de grond, vooral omdat Amerika zelf geen lid werd, en de bond werd in 1946 opgeheven en al snel opgevolgd door de Verenigde Naties (VN). Zowel van de Volkenbond als de VN was Nederland lid vanaf de oprichting.

Internationaal Recht
De waarde die Nederland hechtte aan de rechtspraak en internationale samenwerking bleef na de Eerste Wereldoorlog groot. In de jaren na de Koude Oorlog zag Nederland, vooral met Den Haag als internationale stad van recht en vrede, zichzelf als centrum van de internationale rechtspraak [HL Permanent Hof van Internationale Justitie, Vredespaleis, Den Haag].
Ondersteunen van internationaal recht is een vast onderdeel van het Nederlandse buitenlandbeleid. In 1953 is zelfs in de Grondwet opgenomen dat de Nederlandse regering de ontwikkeling van de internationale rechtsorde bevordert. En uitgangspunt van dit beleid is dat oorlogsmisdadigers gestraft moeten worden voor hun misdaden. Dit gebeurt onder meer via het Internationaal Strafhof in Den Haag en oorlogstribunalen [HL].
Internationaal gezien groeide het imago van Nederland als voorvechter van internationaal recht en mensenrechten. Dit imago dat Nederland zelf graag versterkte en verspreidde, was mede ontstaan door de invloed van de werken van Hugo de Groot die begin 17e eeuw juridische verhandelingen schreef over oorlog en vrede en zeerecht [HL Standbeeld Hugo de Groot, 1886]. Hierin kan een verklaring liggen voor het feit dat veel internationale organisaties en instituties zich in Den Haag vestigden. Nederland was bij veel supranationale verbonden oprichtend lid, hetgeen onderschrijft dat Nederland geloofde in de effectiviteit van overleg boven conflict. Kamp Zeist [HL] diende als rechtbank n.a.v. de bomaanslag op het vliegtuig dat neerstortte bij het Schotse Lockerbie.
Nederland draagt ook bij aan een sterkere rechtsstaat in het buitenland en neemt deel aan VN- missies.
Ook tussen Europese staten groeide na de Tweede Wereldoorlog het besef dat samenwerking en toenadering tussen landen een mogelijke weg naar blijvende vrede was.
Militaire samenwerking tussen Westerse landen werd met het begin van de Koude Oorlog een thema: de Westerse Unie (later West-Europese Unie) werd met het Verdrag van Brussel in 1948 opgericht, wederom met

Koepel van een M4 Sherman tank ingegraven en hergebruikt in jaren '50 als bunkergeschut in de IJssellinie, nabij Olst. *Foto: Commons Wikimedia.*

Nederland als lid vanaf het begin. Als trouwe bondgenoot van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), opgericht in 1949, verzekerde Nederland zich van een collectieve verdediging, hetgeen ook betekende dat het moest bijdragen aan de verdediging van het gehele NAVO-grondgebied.
Zelfs met betrekking tot de zorg voor monumenten in oorlogstijd zijn internationale afspraken gemaakt in het Verdrag inzake de Bescherming van Culturele Goederen in geval van een gewapend conflict, dat in 1954 in Den Haag werd gesloten. Het blauwwitte monumentenschildje is een uitvloeisel van dit verdrag. Dit schildje geeft aan dat het gebouw of een voorwerp in het gebouw een bijzondere culturele waarde heeft en tijdens oorlogshandelingen moet worden ontzien [HL Blauwwit schildje].

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Vredesconferenties	Prinsengracht 71 Den Haag (RM)	Eerste vestiging Permanent Hof van Arbitrage.
	Vredespaleis, Den Haag (RM)	Monument voor de rol van Nederland in het Internationale Recht.
	Aletta Jacobs woonhuis in Sappemeer (RM); Archief Aletta Jacobs, Atria Amsterdam (UNESCO)	Op het International Congress for Permanent Peace pleitte Jacobs voor vrouwenkiesrecht als middel om nieuwe oorlogen te voorkomen. Zij was voorvechter van vrede met internationale faam. De Derde Haagse Vredesconferentie zou in 1916 plaatsvinden en kon wegens WO I niet doorgaan. Op initiatief van Jacobs kwam er een vrouwelijk tegengeluid tegen de oorlog en reisden vele vrouwen af naar Nederland.
	Dresselhuys-monument in de tuin van het Vredespaleis	Dresselhuys was een voorvechter van vrede door diplomatie: geschillen met woorden oplossen; tevens was hij actief in de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede. In de internationale Volkenbond liggen de wortels van het Internationaal Gerechtshof in Den Haag. Arbitrage was een belangrijk middel om internationale geschillen te beslechten: zie Permanent Hof van Arbitrage in Den Haag.
Internationaal Recht	Standbeeld Hugo de Groot in Delft (RM)	Hugo de Groot werd vooral in de 19e eeuw gezien als een Nederlander van naam juist om zijn bijdrage op gebied van Internationaal Recht.
	Het Permanent Hof van Internationale Justitie en Permanent Hof van Arbitrage in het Vredespaleis, Den Haag (RM)	Getuigt van positie die Nederland internationaal heeft op het gebied van vrede door recht, geschillen-beslechting en adviezen over internationale rechts-vragen. Hieraan verbonden is de Penitentiaire Inrichting in Scheveningen.
	Kamp van Zeist	Schotse rechtbank voor het eerste internationale terrorismeproces tegen de Lockerbie-verdachten.
	Blauw-wit schildje	Het blauw-witte schildje is een uitvloeisel van het internationaal verdrag ter bescherming van cultuurgoederen in oorlogstijd (1954), een van de onderwerpen van het internationaal (oorlogs)recht. Nederland was actief betrokken bij de totstandkoming van het verdrag.

Thema 3: Het verhaal van de ontwikkeling van het militaire apparaat

De jaren tot 1815 werden gekenmerkt door de krijgstochten van Napoleon waarbij de legers vaak over nieuw aangelegde, bestrate en met bomen beplante Napoleonswegen trokken: het nieuwe wegennet diende voor versneld soldatentransport. Om indruk te maken op de vijand trokken de legers met veel machtsvertoon ten strijde. In de daaropvolgende anderhalve eeuw verandert dit beeld volledig. Vooruitgang wordt mogelijk door met name technologische ontwikkelingen op het gebied van vervoer en communicatie, wapentuig en afweer. De verandering van strategische keuzes, voortvloeiend uit de geopolitieke situatie, gaat gepaard met aanpassingen in de militaire organisatie, de huisvesting, uitrusting en opleiding van de soldaat.

Militaire strategie

Nederland had defensieve linies gebaseerd op inundaties, gecombineerd met strategisch gelegen vestingsteden, forten en kazematten. Tijdens de opstand van de Belgen sloeg Nederland kampementen op de Brabantse heide op [HL Kamp Oirschot en Rijen, Woensel]. Na het verlies van België koos Nederland als klein land voor neutraliteit. Inzichten uit de Frans-Duitse oorlog in 1870 brachten de regering ertoe de hoofdverdediging rond het westen zeker te stellen [HL Vestingwet]. De 'Vesting Holland' werd beschermd met de Stelling van Amsterdam als laatste reduit, en door de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Zuiderwaterlinie [HL Stelling van Amsterdam]. Als naar voren geschoven verdediging vóór de Vesting Holland was de Grebbelinie ingericht [HL Grebbelinie]. Zo wijzigde het verdedigingslandschap in de 19de eeuw van vesting- en garnizoenssteden naar een nog uitgebreider linielandschap. Dit had grote impact op de landinrichting en waterhuishouding.
Vanaf dat moment volgden militair-strategische ontwikkelingen elkaar in hoog tempo op. In 1914 werd al duidelijk dat de vestingwerken in de linies niet bestand zouden zijn tegen modern geschut. De toenemende vuurkracht betekende in Nederland het einde van de grootschalige fortenbouw. Verdedigen én aanvallen betekende daarnaast steeds meer je ingraven of op zijn minst camoufleren. In Nederland werd daarmee geoefend in de periode van de Eerste Wereldoorlog [HL oefenloopgraven Eder Heide]. De inzet van nieuwe wapens tijdens deze oorlog, zoals het gebruik van gifgas, vliegtuigen en tanks [HL Hembrugterrein; Vliegbasis Soesterberg] maakte een loopgravenstrategie overbodig. De bewegingsoorlog werd steeds meer gemechaniseerd.
De Duitse dreiging vanaf halverwege de jaren '30 leidde tot versterking van de grenzen met grensbataljons [HL Boostkazerne Elias Beeckmankazerne Ede] en brugkazematten, maar de voorbereiding op een mogelijke oorlog bleef verder beperkt tot de versteviging van bestaande linies, bemand met mobilisabele troepen, en de bouw van brugkazematten bij belangrijke bruggen. Wel werden nog weer extra, vooruitgeschoven linies ingericht [HL Peel-Raamstelling; VIS kanonkazemat Diefdijk-Zuid en coupure]. De voor Nederland zo typerende inundatieverdediging bleek echter niet bestand tegen de "Blitzkrieg" van Duitsland in de Tweede Wereldoorlog met parachutisten en luchtlandingstroepen achter de linies.
Tijdens de bezetting legden de Duitsers een nieuwe verdedigingslinie aan langs de kust met vele gestandaardiseerde bunkers naar Duits ontwerp, de Atlantikwall. Aan de kust en in het binnenland zetten zij een netwerk van radarstations en een commandocentrale op [HL Diogenesbunker, Arnhem, centrale vluchtleiding; Biber-radarcomplex; Tiger, Terschelling] en legden vliegvelden aan waar vandaan nachtjagers de aanval van geallieerde bommenwerpers moesten tegenhouden [HL Vliegveld Deelen, Arnhem].
Doordat Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal was geweest en in de Tweede Wereldoorlog werd bezet, kwamen nieuwe strategieën binnen het Nederlandse militair apparaat pas na de Tweede Wereldoorlog weer tot ontwikkeling onder invloed van de toenemende spanning tussen Oost en West. Omdat de toenmalige radar geen laagvliegende vliegtuigen kon waarnemen, werd het Korps Luchtwachtdienst opgericht: een netwerk van torens voor visuele waarneming door vrijwilligers (1950-1968) [HL Koewacht 3T3, Den Hoorn-Warfhuizen 7O1, Strijensas 5K1, Maashees 8J2, Hees (Ruinen) 7X3, Oudemirdum 6H3].
In de Koude Oorlog leidde de ontwikkeling van atoomwapens tot een strategie van samenwerken binnen de NAVO gericht op afschrikking en overleven. Deze strategie leidde tot een (kern)wapenwedloop, het concept van de Voorwaartse Verdediging (waarbij het Nederlandse leger een deel van de Noord-Duitse laagvlakte zou verdedigen), en binnenlandse noodvoorzieningen voor als er een kernoorlog zou uitbreken [HL Vliegbasis Soesterberg; Noodzetels; Bunker BB Rijswijk]. Al deze ontwikkelingen maakten het linielandschap [HL IJssellinie] overbodig.
De krijgsmacht werd tevens een partner in gezamenlijk gecoördineerde VN-missies, met militaire operaties ver buiten de landsgrenzen (Korea, Libanon).
Als zeevarende natie beschikte de strijdmacht van het prille koninkrijk al in 1813 over een marine. De in 1813

Vredespaleis in Den Haag waar het Permanent Hof van Arbitrage, het Internationaal Gerechtshof van de Verenigde Naties, de Haagsche Academie voor Internationaal Recht, de Bibliotheek van het Vredespaleis en de Carnegie Stichting zetelen, in 1913 geopend, naar ontwerp van Louis Marie Cordonnier. *Foto: RCE.*

opgerichte Koninklijke Zeemacht beschermde Nederland in al zijn gebiedsdelen. De verdediging van de kust en havens werd met fortificaties vorm gegeven [HL Zeefront Fort Erfprins, Den Helder; Fort 1881 aan den Hoek van Holland] zowel in Nederland, als ook in de koloniën. Tijdens de Eerste Wereldoorlog richtte de marine zich op de verdediging van Nederlands-Indië, patrouilleerde langs de kust en veegde mijnen op zee. Aan de voor-avonden van de Eerste en Tweede Wereldoorlog werden de grote havens en de Zeeuwse stromen verdedigd door fortenlinies van de Kustverdediging.

Militair-technologische ontwikkelingen / Vervoer van manschappen, voorraden, wapens en berichten

Na de transportversnelling door het wegennet van Napoleon brachten in de 19de eeuw de stoommachine en mechanisering enorme vooruitgang in het legertransport met zich mee. Stoomtreintransport maakte het vanaf 1839 steeds beter mogelijk grotere legergroepen en materieel te verplaatsen. De ontwikkeling van gepant-serde schepen als vervanging van de houten schepen en van stoomschepen als vervanging van zeilschepen stelde de vloot in staat om sneller over de wereldzeeën te varen. In 1826 schafte de marine het eerste stoomschip aan en in 1867 volgde het eerste ijzeren pantserschip [HL Pantserschip voor de kustverdediging Hr. Ms. Buffel, Den Helder 1868; Marinehaven en Rijkswerf Den Helder; Amsterdamse Droogdok Maatschappij; Rotterdamse Droogdok Maatschappij; Scheldewerf, Vlissingen].
De eerste torpedoboten werden gebruikt sinds 1875 en de eerste onderzeeboten sinds 1906.
Vanaf 1885 gaven de fiets en vanaf 1901 het automobiel nieuwe flexibele mogelijkheden die het paard begonnen te verdringen (HL Regiment Wielrijders, Isabellakazerne Vught; Remontedepot Kamp Nieuw-Milligen]. Al ruim voor de Tweede Wereldoorlog werden gepantserde voertuigen aangeschaft, voorzien van geschut. Daarmee veranderde de rijdende artillerie van de Gele Rijders van een artillerie te paard in een gemotoriseerde artillerie [HL Standbeeld Gele Rijders, Arnhem].

De tijd rond de Eerste Wereldoorlog is ook de tijd van de luchtvaartpioniers. Na de eerste militaire vlucht in Nederland in 1911 werd in 1913 de militaire luchtvaart opgericht in Soesterberg [HL vliegbasis Soesterberg].
In de Tweede Wereldoorlog werd Nederland het toneel van een luchtoorlog. De Duitsers bouwden een netwerk van radarstations voor de inzet van nachtjagers die Britse bommenwerpers op weg naar het Ruhrgebied in Duitsland moesten onderscheppen [HL Bunker Diogenes; Stelling Biber in Oostvoorne; Stelling Tiger op Terschelling; Kompascompenseerschijf Gilze-Rijen]. In Nederland experimenteerden de Duitsers bovendien met raketvliegtuigen [HL brandstofopslag, vliegbasis Twente].

Tijdens de Koude Oorlog ontwikkelde de radartechniek zich razendsnel, waardoor vijandelijke vliegtuigen steeds eerder ontdekt en onderschept konden worden [HL ZULU-Hangaar, Soesterberg; Radar, Kamp Nieuw-Milligen bij Uddel].
Om een Russische invasie te kunnen weerstaan, werd daarnaast veel geïnvesteerd in mechanisering en motorisering van de landmacht. Rupsvoertuigen dienden ook zelf steeds meer beschermd te zijn. Ook moest worden voorzien in een snel transport van materieel en manschappen [HL Raccordement (tanklaadperron) 't Harde]. Voor het veiligstellen van infrastructuur werden beschermende voorzieningen getroffen, zoals een beschermd onderkomen bij de Volkeraksluizen [HL].
In 1968 werden Leopard-tanks aangeschaft, die vooral geschikt waren voor oorlog op de Noord-Duitse laag-vlakte, waarheen de verdedigingslinie was verschoven [HL Tankbaan De Vlasakkers, Amersfoort].
Een mijlpaal was de bouw van door Nederland zelf ontworpen driecilinder onderzeeboten. De uitvinding was al in 1942 in Londen gedaan door een Nederlandse marine-ingenieur, maar kwam pas in Nederland tot ontwikkeling [HL Marinemuseum Den Helder met driecilinder onderzeeboot Hr. Ms. Tonijn, 1962].
Communicatie bestond in de 19e eeuw uit koeriers-diensten en postduiven (tot in WO II) voor de langere afstand, en trommel, trompet of vlaggen voor de korte afstand op het slagveld. De komst van telegrafie en telefonie bracht daarin verandering [HL Postduiven-station Artis, Amsterdam]. In Friesland bij Marum werd een afluisterstation [HL] opgericht voor het vergaren van

nationale en internationale inlichtingen, zowel civiel als militair. Het internet deed al gedurende de Koude Oorlog zijn intrede, evenals de mobiele telefoon. Nog weer later ontwikkelde de communicatie bij de operationele inzet in VN-missies zich van losse instrumenten naar een geïntegreerd netwerk; stafkaart en kompas werden vervangen door interactieve beeldschermen en GPS.
Voor het informeren van burgers is vanaf de jaren '20 de radio het aangewezen middel. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het "luchtalarm" geïntroduceerd, dat elke eerste maandag van de maand werd getest [HL Sirene] als aanvullend waarschuwingssysteem. Ook in de Koude Oorlog bleef dit zo, met toevoeging van de televisie als communicatiemedium.

Wapentuig en verdediging

In de tweede helft van de 19de eeuw vonden grote innovaties plaats bij de artillerie waardoor wapens nauwkeuriger en verder konden schieten, en hun vernietigingskracht toenam [HL Artillerie-inrichtingen Hembrugterrein; Springstoffenfabriek Amstelveen; Geschutmakerij, nu Marinemuseum Den Helder].
Industrialisatie en technologie leidden tegen het einde van de 19de eeuw tot een enorme toename van de vuurkracht van geweren en kanonnen. Nieuw was het machinegeweer. Men hield fysiek meer afstand van de vijand, groef zich in loopgraven in en maakte versperringen van prikkeldraad – een uitvinding uit de landbouw – of van draden onder stroom zoals de door de Duitsers in de Eerste Wereldoorlog aangebrachte grensversperring tussen Nederland en België [HL Dodendraad Hamont-Achel (reconstructie); van Vaals-Cadzand].
Als reactie op de uitbreiding van het potentiële strijdtoneel werden tijdens de Eerste Wereldoorlog ook in Nederland meer bommen en granaten geproduceerd, onder andere op het Hembrugterrein [HL] – Artillerie-Inrichtingen – in Zaandam en in de kruitfabriek in Muiden [HL], waar in 1972: de grootste ontploffing in vredestijd plaatsvond.
De traditionele vestingwerken waren in 1914 niet langer bestand tegen het nieuwe geweld; de NHW werd verbeterd met onderkomens waarvoor het nieuwe materiaal gewapend beton werd gebruikt [HL Nieuwe Hollandse Waterlinie; VIS kazematten (1935)]. En omdat het gevaar steeds meer van boven dreigde te komen, werden vanaf 1917 luchtverdedigingseenheden opgericht.
De militaire functies werden in de bezettingstijd van de Tweede Wereldoorlog uitgebreid gecamoufleerd, bijvoorbeeld door ze vorm te geven als clusters van Nederlandse boerderijen. Zelfs vliegvelden werden beschilderd als akkers en voorzien van houten schapen, terwijl elders schijnvliegvelden met houten vliegtuigen werden aangelegd. In dezelfde tijd werden in Nederland raketlanceerinstallaties voor V1's en V2's geplaatst en verstopt, veelal in parken en woonwijken waardoor tegenaanvallen lastig werden.
Na de Tweede Wereldoorlog participeerde Nederland als NAVO-lid in de wapenwedloop. Het lidmaatschap leidde in 1960 tot de plaatsing van kernwapens in Nederland [HL Opslag nucleaire granaten 't Harde en Darp]. In de jaren '70-'80 werd de krijgsmacht gemoderniseerd met de Nucleaire Lance-raket (1978) en op termijn Amerikaanse kruisvluchtwapens (1979). Eisen aan een snelle paraatheid leidden dan tot nieuwe onderkomens voor raketten en straaljagers [HL Raketshelters Woensdrecht; Zulu-Hangaar Soesterberg; Collectie NMM Soesterberg].
Onderdeel van de wapenwedloop zou de plaatsing van middellange afstandsraketten op vliegbasis Woensdrecht [HL Woensdrecht] worden, maar het INF-akkoord en de glasnost maakten dit overbodig.

Militaire organisatie en opleiding

Technologische ontwikkelingen vragen ook om modernisering van de legerorganisatie: van de hoofdstructuur van ministeries tot in de haarvaten van de kazernes.
In 1813 kregen de Marine, de Landmacht en de Marechaussee de koninklijke status en werd het departement van Oorlog opgericht. Dit bleef de gehele 19de eeuw zelfstandig, totdat in 1920 het gezamenlijke ministerie van Defensie ontstond [HL Ministerie van Marine, Lange Voorhout, Den Haag; HL Ministerie van Defensie, Plein 4].
Volgens de Grondwet is de kerntaak van de krijgsmacht de verdediging van het grondgebied: neutraliteit betekende dus niet dat men niet waakzaam was. Met een stijgende geopolitieke spanning in Europa was vanaf 1890 het streven erop gericht om een mobiel veldleger op te bouwen voor neutraliteitsbescherming en mobiele verdediging; dit in navolging van het Duitse leger tijdens de Frans-Duitse oorlog.
Onder de krijgsmachtdelen viel aan het begin van de 19e eeuw een verscheidenheid aan legeronderdelen, zoals sinds 1814 de Marechaussee [HL Marechausseekazerne in Zwolle]. In 1913 werd, aanvankelijk nog als onderdeel van de landmacht, de luchtvaartafdeling opgericht, de latere luchtmacht. Andere technische vernieuwingen leidden tot de oprichting van de Onderzeebootdienst, Mijnendienst en Torpedodienst.
In de Tweede Wereldoorlog kwamen er nog weer nieuwe legeronderdelen bij: door de regering in ballingschap wordt in 1944 de Nederlandse luchttransportdienst en de Marine Vrouwen Afdeling (MARVA) opgericht, treden vrouwen toe tot de Koninklijke Landmacht (het VHK), en bij de bevrijding van zuidelijk Nederland zijn nieuwe stoottroepen present.
De personele Samenstelling van de krijgsmachtdelen wijzigde ook: met de ervaringen uit de Franse tijd werd in

1814 gekozen voor de oprichting van de "Staande Armee" bestaande uit vrijwillige beroepsmilitairen. Daarnaast werd de Nationale Militie ingesteld bestaande uit dienstplichtigen (miliciens). Ingelote militairen konden zich tegen betaling laten vervangen, het zogenaamde remplaçantenstelsel, dat in 1898 werd afgeschaft. Voortaan moest iedere jongeman persoonlijk zijn dienstplicht vervullen. Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog werden ruim 200.000 mannen gemobiliseerd. De aanwezigheid van garnizoenen in de stad bepaalde tot de Tweede Wereldoorlog in sterke mate het straatbeeld [HL Amsterdam, Oranjekazerne (1814)]. De regimentshistorie wordt nog regelmatig verbeeld door eigen museale collecties in zogeheten traditiekamers. Vanwege de Duitse dreiging werd in 1937-1938 de defensiebegroting verdriedubbeld en werd een nieuwe dienstplichtwet van kracht. Vanwege de langere dienstplicht moesten anderhalf keer meer militairen onderdak krijgen. Voor de enorme toename werden in de grensstreken zestien nieuwe kazernes gebouwd op grond van een gestandaardiseerd ontwerp [HL Elias Beeckman-kazerne in Ede].
Met het verdwijnen van de vestingen, verhuisden de nieuwe kazernes meer naar de randen van de steden of zelfs naar terreinen ver daarbuiten in de buurt van oefenterreinen. Om na de oorlog aan de NAVO-verplichtingen te kunnen voldoen, en tegen de achtergrond van de oorlog in Korea en de vrees voor een derde wereldoorlog, werd opdracht gegeven om binnen acht maanden de bouw te realiseren van vijf kazernes voor 15.000 man in de nabijheid van oefenterreinen in Gelderland, Overijssel en Drenthe [HL Wilhelminakazerne, Oldebroek; NAVO-hoofdkwartier, Brunssum]. Voor de opslag van voorraden munitie en goederen werd een honderdtal magazijn- en munitiecomplexen op de goedkope zandgronden gebouwd [HL Nieuw-Balinge, MMC].
Na een reorganisatie kwam er één legerkorps, met enkele deels parate en deels mobilisabele divisies. Dit was de Nederlandse bijdrage aan de "NAVO Northern Army Group". De samenwerking binnen de NAVO leidde tot de stationering van Nederlandse troepen in Duitsland en van Duitse luchtmachtmilitairen in Nederland [HL legerplaats Budel]. Nederland diende voorbereid te zijn op een mogelijke Sovjetaanval en –bezetting, maar het leger kon deze taak niet alleen uitvoeren. De uit vrijwilligers bestaande Bescherming Bevolking (BB) moest optreden in geval van oorlog. Daarnaast werd in het geheim een zogenoemd *stay-behind*-netwerk opgezet (Gladio) om het verzet tegen de Sovjetbezetter te organiseren en sabotage te plegen.

Luchtwachttoren Strijensas (5K3) uit 1953 (gemeentelijk monument) gebouwd bovenop een Nederlandse VIS-kazemat (rijksmonument) uit 1937, in 2012 gerestaureerd. *Foto: Commons Wikimedia.*

De krijgsmacht ontwikkelde zich door de technische vooruitgang en afstemming met partners van groot en log naar een kleine efficiënte en professionele organisatie. Kennis en vaardigheden van de militairen moesten in de pas blijven lopen met deze ontwikkelingen. In de twee eeuwen van professionalisering van de krijgsmacht werden daarom opleidingsinstituten opgericht om officieren en onderofficieren op te leiden. Ook de manschappen werden centraal opgeleid in depots ofwel opleidingscentra. De oprichting van de Artillerie- en Genieschool in 1815 in Delft zou de voorloper worden van de TU Delft. In de periode 1828 tot 1868 werden de (voorlopers van) Koninklijke Militaire Academie in Breda en het Koninklijk Instituut voor de Marine in eerst Medemblik en later Den Helder opgericht [HL KMA Breda; KIM Den Helder]. Beide zijn thans onderdeel van de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Voor de onderofficieren werd de onderofficiersschool opgericht, tegenwoordig de Koninklijke Militaire School (KMS), en voor de officieren, in 1868, de Hogere Krijgsschool, nu IDL (stafofficieren), deel van NLDA. Scholing betrof niet alleen de Vestingleer van Krayenhoff (1839-1870) [HL NHW], maar ook de militaire geneeskunde [HL Militair hospitaal, Amersfoort en Utrecht] en sinds midden 19de eeuw de systematische militaire lichaamsoefening.

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Militaire strategie	Kamp Oirschot en Rijen; Kamp Woensel	Kampement als voorbereiding op ingrijpen tijdens Belgische Opstand. Zeldzaam archeologisch overblijfsel van de Belgische Opstand, die leidde tot de afsplitsing van België.
	Vestingwet zie: Archief ministerie van Oorlog: Contracten Vestingwerken	Vermelding 1874 'Staatsblad' dat de kern vormt van de verdediging van de Randstad (Vesting Holland) als laatste toevluchtsoord.
	Stelling van Amsterdam (gedeeltelijk RM)	Kring van forten als Nationaal Reduit rondom de hoofdstad en uitwerking van de Vestingwet. UNESCO Werelderfgoed in 1996.
	Grebbelinie (RM)	Linie vanuit de Vestingwet: hoofdverdediging / slagveld tijdens de meidagen 1940.
	Eder Heide oefenloopgraven	Enig nog bekend oefenloopgravenstelsel uit WO I, waarmee werd geoefend in de moderne oorlogvoering.
	Vliegbasis Soesterberg	Opkomst en ontwikkeling van militaire luchtvaart.
	Elias Beeckmankazerne Ede (delen RM)	Boostkazerne van 1939 met een rijke gelaagdheid. 22e Regiment Infanterie vertrok van hieruit naar de Grebbeberg. Jaren '50 artillerieopleiding en Regiment Van Heutsz (tradities van het KNIL). Ook het 2e Verbindingsdienst Opleidingscentrum (VOC) was hier gevestigd (later opgegaan in de KMS). Na vertrek VOC werd er de school Verbindingsdienst gevestigd. In 1966 werd er de vakbond voor dienstplichtige militairen (VVDM) opgericht.
	Grenskazerne, Detmers kazerne Eefde	Boostkazerne die kort voor WO II is gebouwd t.b.v. huisvesting van gemobiliseerde troepen.
	Peel-Raamstelling (RM)	Bleek relatief zwakke verdedigingslinie. Hoewel de Duitse troepen op 10 mei 1940 eenvoudig de linie konden passeren, werd er vooral bij Mill zwaar gevochten. Kort daarna zou de stelling verlaten worden. Veel menselijke en materiële schade aan beide zijden. Stelling nog grotendeels in tact.
	VIS-kazemat Diefdijk-Zuid Culemborg	Nederlandse kazemat is zeer representatief omdat het duidelijk herkenbaar is als verdediging van een acces in het veld. Het onderdeel is gaaf, gerestaureerd en laat zich als gebouwd onderdeel nog goed in het veld herkennen.
	Diogenes bunker Schaarsbergen (RM)	Zenuwcentrum van de Duitse luchtverdediging (radar). Van hieruit werden (nacht)jagers aangestuurd om geallieerde bommenwerpers te onderscheppen onderweg naar Duitsland.
	Biber-radarcomplex Oostvoorne	Meest uitgebreide Duitse radarcomplex in Nederland met een ontwikkelplek voor nieuwe technologie in de Koude Oorlog.
	Tiger-radarstelling Terschelling	Radarstelling met dubbelfunctie: zowel voor lucht- als kustverdediging.
	Vliegveld Deelen (RM)	Deelen werd uitgebreid tijdens WO II tot een van de grootste vliegvelden in NL. Op deze "Fliegerhorst" waren jagers en nachtjagers gestationeerd. Om e.a. te camoufleren werden gebouwen als boerderij beschilderd. Nog in gebruik bij Defensie.
	Noodzetels van het Ministerie van Economische Zaken en Min. van Financiën, Den Haag	Beide noodzetels zijn van grote waarde gezien hun overwegend nog originele staat en inrichting, en hun specifieke functie ten tijde van de KO.
	BB-complex Rijswijk	Bijzonder gelaagd complex met groot aantal bunkers uit WO II met hergebruik door de BB tijdens de Koude Oorlog door gemeente Den Haag. Heeft nog origineel ingericht BB kring-commandopost met museumgebouw en functie.

	IJssellinie Olst e.o.	Verdedigingswerk van de Koude Oorlog als waterlinie van Nijmegen tot aan Kampen en aangelegd tegen een mogelijke Russische opmars. In 1968 werd de IJssellinie definitief opgeheven, maar in het landschap zijn nog vele sporen bewaard gebleven en die zijn te bezoeken.
	Luchtwachttorens: Koewacht 3T1, Den Hoorn-Warfhuizen 7O1, Strijensas 5K1 (GM), Maashees 8J2, Hees (Ruinen) 7X3 (GM), Oudemirdum 6H3	Koewacht: hoogste nog bestaande toren, met steunberen; Den Hoorn-Warfhuizen: gaaf en met landschappelijke context (in open landschap met bosschage); Strijensas: laagste nog bestaande toren met landschappelijke context (op dijk), gaaf, bouw op bunker, kenmerkend; Maashees: kenmerkende kleinere toren; Hees (Ruinen): een na hoogste nog bestaande toren, met steunberen, gaaf en met landschappelijke context (in bos); Oudemirdum: veel voorkomend type, landschappelijke context (in bosrand) en gaaf.
	Fort Erfprins Den Helder (RM)	Belangrijk fort t.b.v. kust en haven van de Marinehaven Den Helder. In gebruik bij Defensie.
	Fort 1881 Hoek van Holland (RM)	Fort ter verdediging van Nieuwe Waterweg richting havens van Rotterdam. Het fort is samen met Fort Pampus en Fort IJmuiden gebouwd. Tegenwoordig museaal en recreatief in gebruik.
	Pantserschip Hr. Ms. Buffel Hellevoetsluis	1e op stoom voortgestuwde ramtorenschip. Later als logement- en opleidingschip gebruikt. Momenteel museaal te bezoeken.
Militaire-technologische ontwikkelingen	Marinehaven Rijkswerf (Willemsoord) Den Helder met Geschutmakerij (RM)	Rijkswerf voor de Marine met nat dok (ca. 1822) en diverse historische gebouwen. In 2000 gerestaureerd en in gebruik door diverse nautische en culturele instellingen.
	Hembrugterrein Zaanstad; Kruitfabriek Muiden (RM); Springstoffenfabriek Amstelveen (RM)	Nederlands meest relevante locatie voor productie van artillerie-inrichtingen en munitie tot na de KO. Er zijn nog een schietbaan, een voormalige commando-bunker en 'plofbos'' waar proeven werden gedaan met explosieven. De buskruitfabriek van Amstelveen met laboratorium, loodsen, blustoren en dienstwoningen is een zeldzaam voorbeeld van een kruitfabriek die in de 19de eeuw werd gemoderniseerd.
	Rotterdamse Droogdok Maatschappij Rotterdam	Scheepswerf (1902-1996) waar veel zeeschepen en onderzeeboten voor de Marine zijn gebouwd. Als terrein voor Research, Design and Manufacturing wordt dit ontwikkeld tot een broedplaats voor de creatieve en innovatieve maakindustrie en voor nieuwe energiedragers.
	Scheldewerf Vlissingen (RM); Zeevaartschool (Maritiem Instituut De Ruyter) (RM)	De werf is internationaal van belang voor de scheeps- en machinebouw voor zowel civiele als maritieme doeleinden. Op de voormalige scheepswerf van de Koninklijke Maatschappij Schelde ligt het gelijknamige museum. Maritiem opleidingsinstituut.
	Isabellakazerne Vught (meerdere RM)	Kazerne (1917-1993) op voormalig Fort Isabella. In 1922 bestemd voor het Regiment Wielrijders. De eskadrons wielrijders hebben zich onderscheiden in gevechten rond Grebbelinie en Grebbeberg. Het terrein wordt beheerd door een stichting en herbestemd met respect voor het militaire erfgoed.
	Remontedepot Kamp Nieuw-Milligen	In het kamp werden paarden getraind voor hun militaire taken. Tijdens WO I mobilisatie-kamp en in 1919 opvang voor door Duitsland vrijgelaten Franse krijgsgevangenen. Nu in gebruik bij het Air Operations Control Station t.b.v. de NAVO.
	Standbeeld Gele Rijders Arnhem (RM)	Standbeeld ter herinnering aan het korps Gele Rijders dat gelegerd was in de Willems-kazerne. De kazerne is vernietigd bij een bombardement in 1944. Het plein zelf met monumentale fontein en pergola is RM.

	Vliegbasis Soesterberg (gedeeltelijk RM)	Bakermat van militaire luchtvaart in Nederland. Nog vele restanten uit diverse tijdlagen aanwezig (WO II, shelters KO, Amerikaans kamp). Sinds 2008 Park Vliegbasis Soesterberg met het NMM.
	Kompascompenseerschijf, Vliegbasis Gilze-Rijen (RM)	Restanten van een draaischijf om het kompas in een vliegtuig in te stellen. Ligt op militair terrein.
	Brandstofopslag, Vliegbasis Twente, Lonneker	Enige locatie waar in Nederland in de KO geëxperimenteerd werd met raketvliegtuig, zoals de Messerschmitt ME 163 en 263.
	Zulu-hangaar (GM), Vliegbasis Soesterberg	Vanuit deze hangaar vertrokken tijdens de Koude Oorlog F-15 gevechtsvliegtuigen in een Quick Reaction Alert om vijandelijke vliegtuigen uit het Nederlandse luchtruim te weren. Ligt in Camp New Amsterdam.
	Kamp Nieuw-Milligen, radar	Hoofdkwartier radar. Nu in gebruik bij het Air Operations Control Station t.b.v. de NAVO.
	Raccordement laadperron, 't Harde	Oprijperron uit Koude Oorlog voor het laden van tanks op treinwagons. Als een van de vier nog steeds in gebruik.
	Volkeraksluizen	Drukste binnenvaartsluizencomplex ter wereld. Heeft beschermd onderkomen uit Koude Oorlog voor het bedienend personeel.
	Tankbaan De Vlasakkers, bij Amersfoort	Betonnen tankbaan voor het testen van en oefenen met tanks.
	Hr. Ms. Tonijn onderzeeër, Marinemuseum Den Helder	De Tonijn is een driecilinder-onderzeeboot van de Potvisklasse en vormde de kern van de Nederlandse onderzeedienst. Met het driecilinder-principe voor onderzeeboten verbeterde de stabiliteit en kon dieper worden gedoken dan vergelijkbare onderzeeboten uit die tijd. Sinds 1994 is de Tonijn als museumschip toegankelijk.
	Rijkspostduivenstation Artis, Amsterdam (RM)	Gebouw waar postduiven door militaire Post-duivendienst werden gefokt t.b.v. het versturen van berichten voor Stelling van Amsterdam.
	Afluisterpost Marum in Groningen; 'De Luisterpost' Gorinchem	Soldaten van 105de Radio Verkenning Bataljon luisterden jarenlang vanuit Gorinchem de Russen af.
	Luchtalarmsirene	Geluidssignaal om de bevolking te waarschuwen voor gevaarlijke situaties, opgezet tijdens de Koude Oorlog als waarschuwing tegen luchtaanvallen. Test elke maand op de eerste maandag om 12:00 uur. Wordt in 2021 uit dienst genomen.
	NHW; VIS-kazematten b.v. Kanonkazemat Diefdijk Zuid, Culemborg (RM)	Nederlandse bunker conform Voorschrift Inrichten van Stellingen (1928 en later). Deel van cluster 63 heeft coupure t.b.v. de rijksweg
Wapentuig en verdediging	Opslag nucleaire granaten, 't Harde	Opslag tijdens de Koude Oorlog van Amerikaanse nucleaire artilleriemunitie. Niet meer in gebruik.
	Kruisraket shelters Vliegbasis Woensdrecht	Drie shelters uit de Koude Oorlog waarin lanceertrucks zouden komen te staan met kruisraketten.
	Artillerie-inrichtingen Hembrugterrein; Arsenaal Vlissingen, Nieuw Arsenaal Breda; Geschutmakerij, nu Marinemuseum Den Helder; Kruitfabriek Muiden	Hembrug was Nederlands staatsbedrijf dat zich van 1679 tot 1983 bezighield met de productie van vuurwapens, artillerie en munitie ten behoeve van het Nederlandse leger en het KNIL.
	Dodendraad Hamont-Achel (reconstructie); van Vaals-Cadzand	Monument van eerbetoon aan frontsoldaten gelegerd aan de IJzer en de slachtoffers van de Dodendraad.
	Collectie NMM, Soesterberg	Algemeen beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse krijgsmacht.
	Vliegbasis Woensdrecht	In 1983 werd het Vredeskamp tegen de komst van nucleaire kruisraketten opgericht en werd een wake bij de toegangspoort gehouden en het hek opengeknipt.
	Ministerie v. Marine, Lange Voorhout, Den Haag (RM)	Zetel van de Marine van 1815 tot 1959.

Militaire organisatie en opleiding	Ministerie van Defensie, Den Haag (gedeelte RM)	Zetel ministerie van Defensie.
	Marechausseekazernes in o.a. Heusden (RM) en Zwolle (RM)	Marechausseekazerne uit 1872 en uit het Interbellum getuigt van de versterkte waakzaamheid n.a.v. oorlogen in Europa.
	Oranjekazerne Amsterdam (RM)	Herbestemd als woningen en opleidingsgebouw.
	Elias Beeckmankazerne Ede (aantal gebouwen RM)	Geboorteplaats van eerste vakbond voor dienstplichtigen ter wereld (VVDM).
	Wilhelminakazerne Oldebroek	Laatste complete kazerne uit bouwprogramma 1951 i.h.k.v. huisvesting dienstplichtigen en NAVO.
	NAVO-hoofdkwartier Brunssum	Allied Joint Forces Headquarters als een van de twee operationele hoofdkwartieren in Europa. Tijdens Koude Oorlog hoofdkwartier voor NORTHAG/TWO ATAF.
	MMC Nieuw-Balinge (RM)	Munitiemagazijncomplex uit 1960 in de Koude Oorlog t.b.v. opslag voor troepen op de Noord Duitse laagvlakte.
	Legerplaats Budel / Nassau-Dietz ruilkazerne	In gebruik bij Bundeswehr van 1963 tot 2005 in het kader van de Budel-Seedorf overeenkomst voor plaatsing van Duitse en Nederlandse troepen in resp. Nederland en Duitsland. Buiten gebruik.
	Koninklijke Militaire Academie, Breda (RM)	Officiersopleiding sinds 1828 tot heden.
	Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder (RM)	Opleiding voor officieren van de Marine. Vanaf 2005 deel van Nederlandse Defensie Academie.
	Militair hospitaal Amersfoort (RM) en Utrecht	Van militair-historische waarde vanwege de ontwikkeling van de militaire gezondheidsdienst.

Een groep jonge vrouwen in uniform die als vrijwilligers voor het leger in de oorlog gaan dienen Curaçao (tussen 1940-1945)
Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen

Thema 4: Het verhaal van het Nederlands koloniaal verleden

Koloniale expansie
Nederland was historisch gezien een grote handelsmacht en had wereldwijd diverse handelsposten, zoals in Noord-Amerika, Zuid-Amerika, de Caraïben, West-Afrika [HL Collectie Rijksmuseum], Zuid-Afrika [HL Standbeeld Boeren-generaal De Wet en president Steijn-bank in Park Kröller-Müller Otterlo] en vooral Azië.
In 1814 kreeg Nederland bijna alle kolonies terug die prins Willem V bijna 20 jaar eerder aan de zorg van Engeland had toevertrouwd. Het Congres van Wenen in 1815 bevestigde dat Nederland een van de grote koloniale mogendheden was. Met het afsluiten van het zogenaamde 2e Verdrag van Londen (1824) kwamen steeds meer gebieden in Nederlands-Indië onder Nederlandse controle. Nederland ruilde in 1871 (Sumatra-Verdrag) gebieden met Engeland, zoals de Afrikaanse Goudkust, bekend van de slavenhandel, ter versterking van gebieden in bijvoorbeeld Sumatra. Voor het onder controle brengen en houden van de koloniën was vanaf het midden van de 19e eeuw een militair en bestuurlijk apparaat nodig. Er werd een complete infrastructuur aangelegd [HL Erf van Daendels in Epe], dat ook vaak voor militaire doeleinden werd ingezet, zoals de Grote Postweg op Java. Een uitgebreid spoorwegnetwerk zorgde voor transport van materieel en manschappen richting kazernes en verdedigingswerken, bijvoorbeeld in Atjeh. Omgekeerd hadden de koloniën invloed op Nederland, bijvoorbeeld in de architectuur [HL Oost- en West-Indische villawijken in Hilversum en in Den Haag].
In de 19e-eeuwse koloniale machtsstructuur ontbrak een stevige troepenmacht niet. Legereenheden werden vooral ingezet op momenten van lokaal verzet tegen de Nederlandse veroveringsoorlogen, zoals tijdens de opstand van de Molukse leider Pattimura (1817), de Java-oorlog (1825-1830) [HL Collectie Kamptekeningen, NIOD en Museon], strijd op Lombok in 1894 en de ruim dertig jaar durende Atjeh-oorlog (1873-1914), die als gevolg van hardhandig optreden van met name generaal Van Heutsz het leven kostte aan ruim 100.000 Indonesiërs [HL Praalgraf Van Heutsz Nieuwe Ooster; Monument Indië-Nederland in Amsterdam; Nederlands militair ereveld Peutjut in Kota Radja/Banda Aceh].
In 1933 vond voor de kust van Atjeh een muiterij [HL] plaats op het Nederlandse oorlogsschip *De Zeven Provinciën*, die pas na een week kon worden beëindigd door het schip te bombarderen.
In de loop der tijd werden nieuwe legeronderdelen opgericht, zoals het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het KNIL (1830) en de troepenmacht in Suriname, het TRIS [HL collectie Museum Bronbeek; TRIS-museum Zwijndrecht]. Ook bestaande krijgsmachtdelen werden in de overzeese gebieden ingezet, zoals het Korps Mariniers (Mariniersbrigade), de Koninklijke Marine en de Marine Luchtvaartdienst, en in de jaren 1946-1949 ook de Koninklijke Landmacht. Het leven en werken in de kolonie vroeg om een andere uitrusting. Zo werden voor de Marine Luchtvaartdienst vliegboten aangekocht, speciaal voor gebruik in Indië.
Vanuit Nederland werd er actief geworven voor en geïnvesteerd in de opleiding van vooral het KNIL [HL Koloniaal Werfdepot Harderwijk en vanaf 1891 Koloniale Reserve Prins Hendrikkazerne Nijmegen].
Als nazorg voor veteranen werd in 1863 het 'Koloniaal Militair Invalidenhuis' op Landgoed Bronbeek bij Arnhem opgericht [HL].

Strijd tegen Japan en Japanse bezetting
Na de aanval op Pearl Harbor in december 1941 werd het American-British-Dutch-Australian (ABDA-)Command geformeerd om de geallieerde legers in Zuidoost-Azië te

Beeld van een Javaanse vorstin: 'Insulindes roepende stem' door kunstenaar H.A. van den Eynde, verbeeld met een schip onder de arm en turend naar de Oost, aan het pand van de voormalige zeevaartmaatschappij Rotterdamsche Lloyd, momenteel het Huis van Europa, in Den Haag. *Foto: RCE.*

coördineren. Met de Japanse inval van Mantsjoerije was de Japanse expansiedrift al duidelijk, maar met Pearl Harbor was aangetoond dat Japan zelfs een oorlog met de westerse (groot)machten niet schuwde. Op 27 februari 1942 werd een geallieerd eskader onder commando van schout-bij-nacht Karel Doorman [HL Monument Ereveld Kembang Kuning in Surabaya; mythische uitspraak 'ik val aan, volgt mij'] ingezet om de Japanse invasievloot aan te vallen. In de Slag in de Javazee ging het eskader ten onder, waarbij 915 Nederlands(-Indische) opvarenden, inclusief Doorman zelf, omkwamen [HL Marinemuseum Den Helder; Jaarlijkse herdenking Javazee Kloosterkerk Den Haag]. In 2016 werd bekend dat de wrakken van de Nederlandse oorlogsschepen, en daarmee de 915 zeemansgraven van de bemanning, grotendeels verdwenen zijn. De wrakken van de lichte kruisers Hr. Ms. De Ruyter en Hr. Ms. Java en de torpedobootjager Hr. Ms. Kortenaer zijn illegaal geborgen en als schroot verkocht. Op de plek in de Javazee, bij het eiland Bawean, zo'n 100 km uit de kust van Java, zijn plannen voor een 'herdenkingsplek'. Ook de Nederlandse onderzeeboot-wrakken K-XVII en de O 16 (die onder het commando van Anton Bussemaker vier Japanse troepentransport-schepen vernietigde), die beide op een mijn liepen en zonken, en tot voor kort voor de Maleisische kust lagen, zijn grotendeels geborgen en zonder vergunning als oud ijzer verkocht. Het lot van de twee andere Nederlandse onderzeeboten op de Maleisische zeebodem, te weten de O 20 en K-XVI, is onzeker en wordt nu onderzocht.
Ook het KNIL bood begin 1942 weerstand tegen de Japanse overmacht, zoals rond Bandoeng [HL Nederlandse Ereveld Pandu (4.000 graven) en het grootste Ereveld in Leuwigajah bij Cimahi met 5.120 doden]. Er werden opzettelijk vernielingen van militair-economische onderdelen gepleegd, die soms door Japan hard werden afgestraft [HL Balikpapan en Tarakan-monument Nationaal Ereveld Loenen]. Tot het laatst toe werden groepen Nederlanders geëvacueerd naar Australië [HL Catalina-vliegboten, herdenkingsmonu-ment bombardement Broome, Hr. Ms. Abraham Crijnssen]. Uiteindelijk moesten zo'n 3.000 Nederlands (-Indische) (militaire) verzetsstrijders hun daden met de dood bekopen [HL Ereveld Ancol in Jakarta (2.120 graven)]. Toen een Nederlands stoomschip, de Van Imhoff, in begin 1942 door Japan werd getorpedeerd, kwamen 440 Duitse burger-gevangenen die aan boord waren en werden vervoerd naar Bombay – (mede) door toedoen van de Nederlandse kapitein – om het leven; een menselijk drama dat snel in de doofpot verdween. Ruim duizend Nederlandse krijgsgevangenen en ruim 4.200 Javaanse dwangarbeiders kwamen om toen het Japanse vrachtschip Junyo Maru in 1944 door een Britse onderzeeër voor de kust van Sumatra werd getorpe-deerd. Tijdens de oorlog op zee gingen meer van dit soort 'Hell Ships' ten onder.
Na de capitulatie van Nederlands-Indie verdwenen de militairen in krijgsgevangenschap en moesten zij vaak onder erbarmelijke omstandigheden dwangarbeid verrichten, zoals aan de Birma-Siam en Pakan Baroe spoorweg op Sumatra [HL herdenkingsmonumenten Bronbeek]. Ook burgers werden opgesloten in 'Jappenkampen'. Families werden gescheiden in jon-gens-, mannen- en vrouwenkampen [HL Monument 'Japanse Vrouwenkampen' op Bronbeek; Collectie Geheugen van Nederland met kamptekeningen uit bezet Nederlands-Indië; Ereveld Kalibanteng in Semarang; Lot buitenkampers en Indonesiërs].
Na de oorlog, in de jaren 1946-1952, werden 22 erevelden voor Nederlandse militairen en burgerslachtoffers aangelegd door de Gravendienst van het KNIL. Op verzoek van Indonesië werden in de jaren '50 de ere-velden geconcentreerd op Java (7 stuks en 1 op Ambon) en teruggebracht tot acht, die sindsdien door de Oorlogsgravenstichting worden onderhouden [HL Nationale Herdenking 15 augustus; Indische urn (met aarde van de 22 erevelden uit Nederlands-Indië) in het Monument op de Dam; Lijst der Gevallenen in Tweede Kamer]. Tijdens de Japanse bezetting vielen vier miljoen slachtoffers onder de inheemse bevolking van Nederlands-Indië.

Dekolonisatie

Direct na de Japanse capitulatie op 15 augustus grepen Indonesische leiders hun kans en riepen op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid uit. Militante Indonesische jongeren namen wraak op onder meer Nederlanders tijdens de Bersiap-periode [HL Monument Amstelveen, Hilversum, Den Bosch en de oudste in Enschede]. Nederland reageerde door twee militaire operaties uit te voeren, waarna vitale onderdelen van de economie grotendeels weer in Nederlandse handen kwamen [HL Militair Ereveld Candi in Semarang (1.120 doden uit periode 1946-1949) en Menteng Pulo in Jakarta (4.270 graven, inclusief die van generaal Spoor)], en waarbij in totaal zo'n 200.000 Nederlandse militairen werden ingezet. Bijna 6.000 militairen kwamen er om [HL Indisch Monument Den Haag; Nationaal Indië-monument '45-'62 in Roermond]. Onder grote internati-onale druk, met name van de Verenigde Staten, die dreigden met het intrekken van de Marshallhulp, en door politiek-militair onvermogen, erkende Nederland eind 1949 de onafhankelijkheid van de republiek Indonesië en verhuisden veel (Indische-)Nederlanders gedesillusio-neerd naar Nederland [HL Lloyd-kade in Rotterdam]. Nederland behield tot begin jaren '60 alleen nog de zeggenschap over Nederlands-Nieuw-Guinea.

Begin jaren '50 probeerden Molukse burgers en militairen in Nederlandse dienst een eigen Republiek binnen de nieuwe Republiek Indonesië te stichten. Toen dit mislukte, kregen zij het aanbod voor 'tijdelijke opzending' naar Nederland. De verwachting was dat de Molukkers na enige tijd konden terugkeren, maar dit bleek ijdele hoop. Hun opvang in Nederland was kil te noemen en zij werden ondergebracht in barakken die een paar jaren eerder nog dienden als concentratiekampen [HL Kamp Schattenberg ofwel Westerbork; Molukse Barak 1B in Kamp Vught ('Lunetten'); Barak uit Lage Mierde in het Openluchtmuseum Arnhem]. Later verhuisden ze naar woonoorden speciaal voor Molukkers [HL Ambonezenbosje Finsterwolde; Ambonezenkamp Wyldemerk Gaasterland; Woonoord in Vaassen; Molukse kerk Appingedam]. Uit frustratie en gebrek aan erkenning voerden militante Molukse jongeren in de jaren '70 kapingen en gijzelingen uit [HL Locatie De Punt; Grafmonument kapers begraafplaats Assen] en eisten ze dat Nederland zijn belofte zou nakomen door de republiek der Zuid-Molukken, de RMS, te erkennen.

In Suriname heeft Anton de Kom lang gestreden tegen de Nederlandse koloniale aanwezigheid. Tijdens WO2 was hij actief in het verzet in Nederland en moest dat met zijn leven bekopen. Suriname werd in 1954 een zelfstandig land binnen het Koninkrijk der Nederlanden. In 1975 volgde de volledige onafhankelijkheid [HL Sculptuur Anton de Kom, Amsterdam Zuidoost]. De Caribische delen van het koninkrijk ondergingen ook staatsrechtelijke veranderingen. Net als Suriname werden de zes Nederlandse eilanden in 1954 gezamenlijk een afzonderlijk land binnen het Koninkrijk der Nederlanden. In 1986 verliet Aruba de wettelijke constructie genaamd Nederlandse Antillen en werd het een zelfstandig land binnen het koninkrijk. Nadat Nederland zijn koloniën had opgegeven, werden het KNIL (in 1950) en de TRIS (in 1975) opgeheven [HL monument Generaal Spoorkazerne Ermelo] en was er geen noodzaak meer voor een koloniale reserve en speciale voorzieningen zoals bijvoorbeeld de vliegboten, omdat in Europa genoeg vliegvelden bestonden.

Circa drieduizend Nederlandse vrijwilligers streden voor de Paus in de jaren 1860. Zij droegen als Zouaven deze uniformen.
Foto: Zouavenmuseum Oudenbosch.

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Koloniale expansie	Erf van Daendels met restanten van toegangsweg en omwalling, ('De Dellen') Heerde; Collectie Rijksmuseum en Fotocollectie Geheugen van Nederland; Museon; KITLV; Monument Indië-Nederland in Amsterdam (RM); Nederlands militair ereveld Peutjut in Banda Atjeh;	Daendels werd door Lodewijk Napoleon aangesteld als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (in de jaren 1807-1810, met de rang van maarschalk) en was initiator van infrastructurele projecten zoals de Grote Postweg, waarbij vele lokale arbeiders omkwamen en hij bouwde kazernes en wapenfabrieken op Java. Belangrijke historische foto-collectie als getuigenis van een de kolonie Ned.-Indië. Het voormalige ereteken voor Van Heutsz, opgericht na zijn dood, heeft in 2004 een belangrijke betekeniswijziging ondergaan als gedenkteken dat herinnert aan de relatie tussen Nederland en Indië gedurende de koloniale periode.
	Villa-architectuur vooral in Hilversum en Den Haag; nieuwe buitens op de Utrechtse Heuvelrug;	Rijke ondernemers en oud-Indië-gasten uit de Oost belegden hun geld in vastgoed. Veel mensen uit Indië vestigden zich in Den Haag dat daarom 'Weduwe van Indië' wordt genoemd.
	Praalgraf gouverneur-generaal Van Heutsz op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam (RM)	Uniek graf. Van Heutsz overleed in 1924 in Zwitserland, maar werd in 1927 herbegraven in Nederland met een staatsbegrafenis.
	Standbeeld generaal De Wet en President Steijn-bank, park Kröller-Müller (RM)	Tijd van stamverwantschap van NL met Boeren, herinnert aan de rol van NL tijdens de Boerenoorlog.
	Toegangspoort Koloniaal Werfdepot Harderwijk	Opkomst en training KNIL-militairen uit Nederland maar ook Europese landen.
	Prins Hendrikkazerne (LIMOS-kazerne) Nijmegen	Opvolger van Harderwijk voor werving, (strenge) keuring en training KNIL-militairen als Koloniale Reserve.
	Militair Tehuis Bronbeek (RM) en de museale collectie	Vroege aandacht voor zorg voor veteranen. De museale collectie van Bronbeek is minder bekend, net als het herinneringspark en de functie als kenniscentrum.
	Indisch Herinneringscentrum Museum Sophiahof Den Haag (gebouw RM)	Na het faillissement van Moluks Museum is dit een nieuwe plek voor ontmoeting, informatie en kennis over Nederlands koloniale verleden.
Strijd en Japanse bezetting	Collectie Marine Museum Den Helder	Opleiding voor officieren van de Marine.
	Alle burger- en militaire erevelden, waaronder Ancol in Jakarta; Oorlogsgravenstichting	Unieke verzetsbegraafplaats, aangelegd op daderplek zelf.
	Balikpapan-monument en gedenkteken Tarakan op Nationaal Ereveld Loenen	Twee monumenten die herinneren aan vergeten massamoorden gepleegd door Japanners op Nederlandse (krijgs)gevangenen.
	Catalina-vliegboten	Catalina's speelden een grote rol in Nederlands-Indië; een vergelijkbaar vliegtuig bevindt zich in het NMM. Ze werden ingezet voor o.a. de evacuatie van circa 8.000 Nederlanders.
	Herdenkingsmonument Broome	Japanse jachtvliegtuigen bombardeerden op 3 maart 1942 de Australische havenplaats Broome, waarbij de meeste watervliegtuigen werden geraakt en ca. 50 Nederlanders omkwamen. Ter plekke is een gedenkteken (ook in Perth).
	Hr. Ms. Abraham Crijnssen	Laatste reddingsboei voor vluchtende Nederlanders naar Australië. Nu te bezoeken in Marinemuseum Den Helder.
	Monument Birma-Siam- en Pakan Baroe-spoorlijn, Bronbeek	Ter herinnering aan 3.000 NL krijgsgevangenen die daar hun leven verloren.

	Gevleugelde uitspraak 'ik val aan, volgt mij' van schout-bij-nacht Karel Doorman	Laatste strijdkreet commandant ABDA-command tegen Japanse vloot.
	Monument 'Japanse Vrouwenkampen' op Landgoed Bronbeek; Collectie kamptekeningen uit bezet Nederlands-Indië, NIOD en Museon	Mannen, vrouwen en kinderen werden tijdens de 3,5 jaar durende Japanse bezetting gescheiden in kampen ondergebracht.
	Ereveld Kalibanteng in Semarang; Ereveld Pandu in Bandung, en in Cimahi, Kembang Kuning Surabaya; Ancol in Jakarta; Ereveld Candi in Semarang; Menteng Pulo Jakarta	Erevelden in Indonesië ter herinnering aan Nederlandse slachtoffers WO II Indië
	Nationale Herdenking 15/8 en Indisch monument Den Haag	Herdenkingscultuur voor einde WO II in Ned.-Indië
	Indische urn Monument op de Dam (RM); Nationaal Indië Monument 1945-1962 in Roermond	De zogeheten 12e urn met aarde van 22 militaire erevelden uit voormalig Neder-lands-Indië werd in 1950 ceremonieel bijgezet. De Dam is een plaats van herinnering. Net als het monument in Roermond voor omgekomen militairen in de naoorlogse periode.
Dekolonisatie	Monumenten ter herinnering aan de slachtoffers van de Bersiap in o.a. Amstelveen	Herdenkingscultuur slachtoffers van Indonesische onafhankelijkheidsstrijd 1945-'46.
	Nationaal Indië-Monument in Roermond '45-'62 en het Indisch Monument Den Haag	In Den Haag is een gedenkteken voor zowel burger- als militaire slachtoffers van de Japanse bezetting. Nationaal Indië-Monument in Roermond opgericht in 1988 voor militairen die omkwamen in jaren 1945-1962.
	Lloyd-kade in Rotterdam	Plek waar o.a. Molukse KNIL'ers en remigranten uit Nederlands-Indië als eerste voet aan wal zetten.
	Barak 1B 'Lunetten' in Kamp Vught (RM); Barak Lage Mierde Openluchtmuseum Arnhem.	Barakken getuigen van de woonomstandigheden en de opvang van Molukse KNIL-militairen en hun gezinnen.
	Ambonezenbosje Finsterwolde; moskeebarak van Ambonezenkamp Wyldemerk, Gaasterland; Molukse kerk Appingedam (RM); woonbarak van Moluks kamp Nuis bij Marum	Molukse barakken herinneren aan de Molukse geschiedenis in Nederland. In Appingedam bouwden de Molukkers een kerk aangezien hun verblijf langer duurde dan verwacht. Maar de eenvoudige vorm en bouwmaterialen laten zien dat de kerk niet voor de eeuwigheid was bedoeld.
	Locatie De Punt	Beladen plek die herinnert aan het beëindigen van de treinkaping van 1977. In Assen bevindt zich een grafmonument voor de omgekomen Molukse kapers. Twee gijzelaars en zes kapers lieten er het leven.
	Sculptuur Anton de Kom	Monument voor een van de leiders uit de Surinaamse gemeenschap die streden voor onafhankelijkheid van Suriname. In Nederland was hij verzetsstrijder in WO II.
	TRIS-monument in Generaal Spoorkazerne, Ermelo; TRIS-museum in Zwijndrecht	Ter herinnering aan de Troepenmacht in Suriname, het Nederlandse koloniale leger van 1868-1975.

Thema 5: Het verhaal van Maatschappij en Krijgsmacht

De krijgsmacht opereert in een politiek en sociaal-maatschappelijk speelveld. Politieke beslissingen met invloed op de krijgsmacht zijn onder andere de keuze voor het plaatsen van kruisraketten, het opschorten van de dienstplicht en reorganisaties in de krijgsmacht.
Het militaire apparaat en de burgersamenleving lopen in elkaar over als het bijvoorbeeld gaat om de bescherming van de burgerbevolking (BB), de participatie van burgers in de krijgsmacht (dienstplicht, burgerpersoneel, Korps Nationale Reserve), samenwerking tussen leger en civiele overheden bij handhaving van de openbare orde en veiligheid, calamiteiten, rampen, terrorismebestrijding, etc. Dit alles betekent dat de krijgsmacht midden in de samenleving staat en hier onlosmakelijk deel van uitmaakt. Tegelijkertijd kenmerkt zij zich wel door een aparte cultuur.
Ook in het straatbeeld grijpen krijgsmacht en maatschappij in elkaar. In veel steden en dorpen herinneren – al dan niet voor andere functies herbestemde – kazernes aan het militaire verleden [HL Juliana van Stolberg kazerne Amersfoort]. Wederopbouwwijken en -boerderijen verwijzen naar de verwoestingen die gedurende de Tweede Wereldoorlog in steden, dorpen en het buitengebied zijn aangericht. Geüniformeerde soldaten waren lange tijd een vertrouwd gezicht in het straatbeeld en militaire colonnes waren vaak te zien op snelwegen. Maar ook indirect heeft de krijgsmacht invloed gehad op het straatbeeld. Zo heeft de legering van Amerikaanse troepen in Soesterberg er bijvoorbeeld toe geleid dat hier de eerste McDrive van Nederland werd gebouwd [HL McDrive, Huis ter Heide].

Dienstplicht

In 1810 werd tijdens het Franse bewind in Nederland de dienstplicht ingesteld. De dienstplicht is op 1 mei 1997 opgeschort, maar niet afgeschaft. De wijze van selectie voor de dienstplicht en de duur daarvan kende in deze periode verschillende vormen. Tot 1898 was het mogelijk om onder de dienstplicht uit te komen door een remplaçant in te huren. Daarna was er sprake van persoonlijke dienstplicht. Gedurende bepaalde perioden werden dienstplichtigen geloot [HL Lotingstrommel dienstplicht, Nederlandse Militair Museum in Soesterberg].
De verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog waren aanleiding voor een grote antimilitaristische beweging. In 1921 werd het War Resisters' International (WRI) opgericht in Bilthoven als organisatie voor vrede en dienstweigering. Het is een van de oudste nog bestaande internationale vredesbewegingen. Het WRI is vooral bekend door hun logo van het gebroken geweer. Tegen de persoonlijke dienstplicht kwamen protesten, zowel van gewetensbezwaarden als van totaalweigeraars. Voor die laatste groep was de overheid minder coulant. Zij werden voor een jaar of twee naar de gevangenis gestuurd [HL Koning Willem III Kazerne, Nieuwersluis]. In 1921 veroorzaakte de opsluiting (met gedwongen voeding) van dienstweigeraar Herman Groenendaal veel protesten met als gevolg de eerste bomaanslag in Nederland, in Den Haag op een lid van de Krijgsraad. Op 23 juli 1923 werd een wet afgekondigd, waarna dienstplichtigen met gewetensbezwaren ook een plaatsvervangende dienst mochten verrichten.
Andere jonge mannen wilden vanuit praktische overwegingen niet in militaire dienst en vertoonden afwijkend gedrag tijdens de keuring. Het stempel S5 (hoogst instabiel) is nog steeds in het spraakgebruik een gevleugeld begrip. De jonge mannen werden opgeroepen om gekeurd te worden in een van de zeven indelingsraden. Geografisch handig verspreid over het hele land in Deventer, Utrecht, Amsterdam, Delft, Breda, Groningen en Roermond [HL Indelingsraad Delft; HL keuringsstations – Oranje-Nassau Kazerne Amsterdam (ca. 1813) en Rabenhaupt-kazerne (1895) Groningen].
Veel dienstplichtigen werden in depots (later: opleidingscentra) voorbereid op hun parate periode. Deze opleidingstijd duurde voor soldaten twee maanden en voor onderofficieren en officieren zes maanden [HL Koningin Wilhelmina Kazerne in Ossendrecht].

Pluriformiteit en levensbeschouwing

De etnische en culturele samenstelling van de krijgsmacht is in de loop der tijd sterk veranderd. Lange tijd bestond de krijgsmacht in Nederland bijna geheel uit blanke, christelijke mannen. In de tweede helft van de 19e eeuw werden op particulier initiatief in de garnizoenssteden militaire tehuizen van katholieke of protestantse signatuur geopend waar militairen zich konden ontspannen en waar gelegenheid was voor bezinning. Deze tehuizen bevonden zich altijd buiten het kazerneterrein. Bij de meeste grotere kazernes bevonden zich twee of drie tehuizen: minimaal een protestants en een katholiek tehuis en eventueel een humanistisch tehuis. Door de veranderende bevolkingssamenstelling, ontzuiling en ontkerkelijking veranderden ook de levensbeschouwingen binnen de krijgsmacht. Het aantal gelovigen nam af en samen met de krimp van de krijgsmacht en opschorting van de opkomstplicht betekende dit het einde van de meeste militaire tehuizen [HL PMT nabij kazernes – Havelte].
In de koloniën was de samenstelling van de krijgsmacht totaal anders. Bij het KNIL hing een substantieel aantal militairen het islamitische geloof aan. Een deel hiervan kwam na de onafhankelijkheid van de verschillende

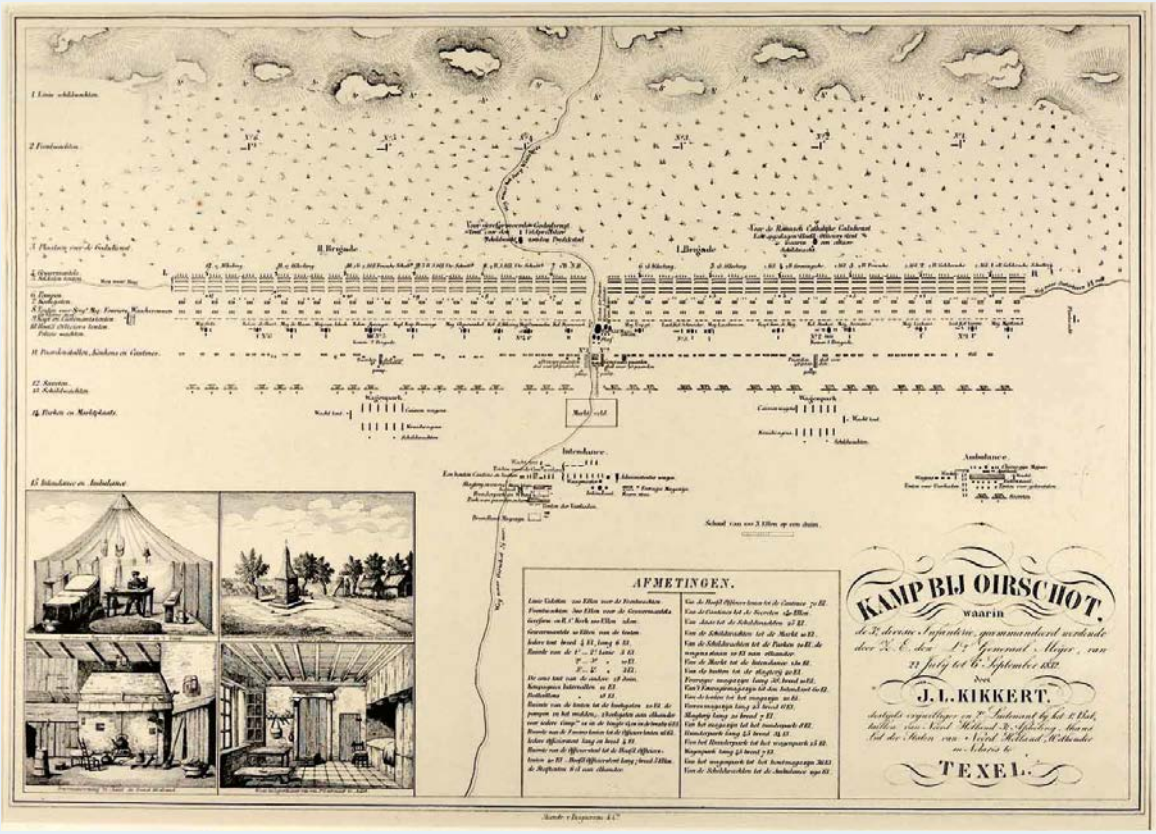

Historische kaart (1832) van Kamp bij Oirschot, een militaire basis voor het leger van de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Tiendaagse Veldtocht. *Bron: Brabant-Collectie.*

koloniën naar Nederland en trad hier toe tot de krijgsmacht. De komst van duizenden zogenaamde gastarbeiders vanaf de late jaren zestig, en de overkomst later van mensen uit Suriname en Antillen, leidde tot enige diversificatie van de krijgsmacht, zowel etnisch als cultureel en religieus.

Vrouwen maakten traditioneel geen deel uit van de krijgsmacht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog meldden veel vrouwen zich aan bij het Rode Kruis om te werken in de veldhospitalen. Verder zorgden ze achter de schermen voor het welzijn van de gemobiliseerden, vluchtelingen en geïnterneerden. Ook traden vrouwen toe tot de vrijwillige burgerwachten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland en Duitsland speelden ze nauwelijks een rol in de (oorlogs)industrie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen veel vrouwen in het verzet.
Vanaf de Tweede Wereldoorlog gaan vrouwen een actievere rol in de krijgsmacht spelen. In april 1944 ontstond het Vrouwen Hulp Korps van de Landmacht, enkele maanden later gevolgd door de Marine Vrouwen Afdeling (Marva). Het Vrouwen Hulp Korps ging in 1951 over in de Militaire Vrouwen Afdeling (Milva)
[HL Zr. Ms. Schorpioen logement MARVA Den Helder].

In datzelfde jaar was ook de Luchtmacht Vrouwenafdeling (Luva) een feit. In eerste instantie werkten de vrouwen vooral in ondersteunende functies. Allengs kregen ze een meer gelijke positie en werden de vrouwenafdelingen langzaam afgebouwd en vrouwen meer geïntegreerd in de krijgsmacht.

Rechtspositie
De krijgsmacht kent, evenals de meeste andere beroepsgroepen, een lange strijd over werk- en leefomstandigheden en salariëring. In 1883 werd de Vereniging voor Marineofficieren opgericht. Deze vereniging kan als oudste militaire vakbond worden gezien. Hierna zouden nog tal van andere militaire vakbonden volgen. Bijzondere militaire vakbonden zijn de Vereniging Van Dienstplichtige Militairen (VVDM) en Algemene Vereniging Nederlandse Militairen (AVNM) die vanaf de jaren zeventig vooral opkwamen voor dienstplichtige militairen en met ludieke acties opzien baarden. Zij zorgden er onder andere voor dat het verplicht groeten van hogere militairen werd afgeschaft en een vrije haardracht voor militairen werd toegestaan [HL VVDM – Kromhoutkazerne Utrecht – hoofdkantoor VVDM; standbeeld De Wachter, Nassauplein Den Haag].

Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er grote voedseltekorten die niet alleen leidden tot protesten vanuit de burgerbevolking, maar ook tot onrust onder militairen. Rantsoentekorten en het intrekken van verloven vormden in 1918 de achtergrond voor ernstige rellen in de legerplaats De Harskamp. De revolutiegeest leek uit de fles. Ook in andere kazerneplaatsen en op de vloot braken ongeregeldheden uit, waarbij niet alleen militaire objecten, maar, zoals in Vlissingen, ook burgerwoningen, werden beschadigd. Tot een echte revolutie, zoals in Rusland, kwam het niet. Door hervormingen rond het stemrecht en scholing werden burgers en militairen tevreden gesteld en kwam er een einde aan de onrusten.
In de negentiende eeuw werd de Kerkelijke Staat van de paus bedreigd door het Italiaanse nationale eenheidsstreven. Paus Pius IX deed daarom een oproep op katholieke vrijwilligers wereldwijd om dienst te nemen bij de Pauselijke Zouaven, een infanterie-eenheid die samen met de Zwitserse Garde het leger van de Kerkelijke Staat vormde. Vanuit religieuze overtuiging namen zo'n 3.000 Nederlandse katholieken dienst in dit pauselijke leger [HL Stichting Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch: van 1864 tot 1870 het verzamel- en vertrekpunt van deze Zouaven]. Bij terugkeer werden zij stateloos. Net als de 700 Nederlanders die uit politieke overtuiging dienst namen in de Internationale Brigade als vrijwillige Spanjestrijders in de jaren 1936-1939 [HL Monument Internationale Brigades Amsterdam].

Maatschappij en Krijgsmacht

Niet iedereen die bij Defensie werkt, is militair. De Nederlandse krijgsmacht heeft burgerpersoneel in dienst en er zijn ook burgervrijwilligers in het leger. Het Korps Nationale Reserve wordt bij aanslagen en concrete terreurdreiging ingezet om strategische locaties te beschermen.
Ook buiten de krijgsmacht kregen burgergroeperingen militaire taken. In de zestiger jaren van de 19e eeuw was Europa het toneel van een reeks oorlogen. Koning Willem III bevorderde op allerlei manieren de weerbaarheidsgedachte onder zowel burgers als studenten. Vele weerbaarheidsverenigingen bloeiden op en er kwamen vele tientallen bij. Deze verenigingen oefenden zich in het omgaan met wapens met het oog op de landsverdediging, of ter voorbereiding op de krijgsdienst. In 1866 werden de eerste studentenweerbaarheden in Utrecht en Leiden opgericht. In 1880 volgde Amsterdam. De weerbaarheden waren verbonden aan de universitaire corpsverenigingen. Vanaf 1918 werden er burgerwachten ingesteld, die onder het ministerie van Binnenlandse Zaken vielen [HL Schietbaan bij Deurne]. De lokale verenigingen waren verenigd in de Nederlandse Bond van Vrijwillige Burgerwachten. De burgerwachten assisteerden vooral bij de handhaving van de openbare orde en tegen revolutiedreiging.
Uit dezelfde tijd dateert de eerste vierdaagse, later in Nijmegen. In 1909 begonnen als een voornamelijk voor militairen georganiseerde wandeltocht, groeide deze tocht allengs uit tot een evenement voor zowel militairen als burgers van over de hele wereld [HL Pontonbrug van Cuijk]. In 1935 werd de Wet op de Weerkorpsen van kracht. Deze was deels bedoeld om de oprichting van ordediensten van de NSB tegen te gaan, maar ook om het optreden van bestaande ordediensten en burgerwachten te reguleren. Ook de studentenweerbaarheden vielen voortaan onder deze wet. In 1940 werden de burgerwachten door de Duitse bezetter ontbonden.
Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden (lokale) burgers gedwongen ingezet bij de bouw van verdedigingswerken, zoals de Artillerie-Schutz-Stellung in midden-Limburg, aangelegd eind 1944. Deze Stelling was onderdeel van de Maas-Rur-Stellung die op zijn beurt deel uitmaakte van de Duitse Westwall. De Westwall liep langs de Roer, voor en dwars door Melick, en van Roermond tot ver in Duitsland [HL Melick Westwall].
In de jaren '60 werd er door de veranderende tijdgeest anders naar de weerbaarheden gekeken. Het ministerie van Defensie besloot dat elke universiteitsstad een eigen studentenweerbaarheid mocht hebben.
Tijdens de Koude Oorlog verschoven de grenzen tussen de politiek, krijgsmacht en maatschappij. De overheid achtte de dreiging van een kernoorlog reëel en voelde de behoefte aan een organisatie die specifiek gericht was op hulp aan de bevolking en het bestrijden van de gevolgen van een aanval met kernwapens. Hiervoor werd de Bescherming Bevolking (BB) opgericht. De BB was verantwoordelijk voor de aanleg en instandhouding van het stelsel van waarschuwingssirenes ('luchtalarm') en schuilkelders. Omdat de civiele bescherming slechts in uitzonderlijke omstandigheden in werking kwam, bestond de organisatie voor het grootste deel uit vrijwilligers of dienstplichtigen die hier hun vervangende dienstplicht vervulden. Toen het besef groeide dat tegen de gevolgen van een kernoorlog toch geen effectieve bescherming mogelijk was, werd de BB opgeheven en geïntegreerd in een algemene rampenbestrijdingsorganisatie.

Het leger, en vooral het Korps Mobiele Colonnes, de BB en later de rampenbestrijdingsorganisatie werd ingezet bij crisisbeheersingsoperaties, humanitaire hulpoperaties en rampen en bij handhaving van de openbare orde en veiligheid. Een voorbeeld hiervan is de watersnoodramp in 1953. Zodra de eerste berichten over de watersnoodramp de rest van Nederland bereikten, werden er overal buiten het rampgebied door individuele burgers,

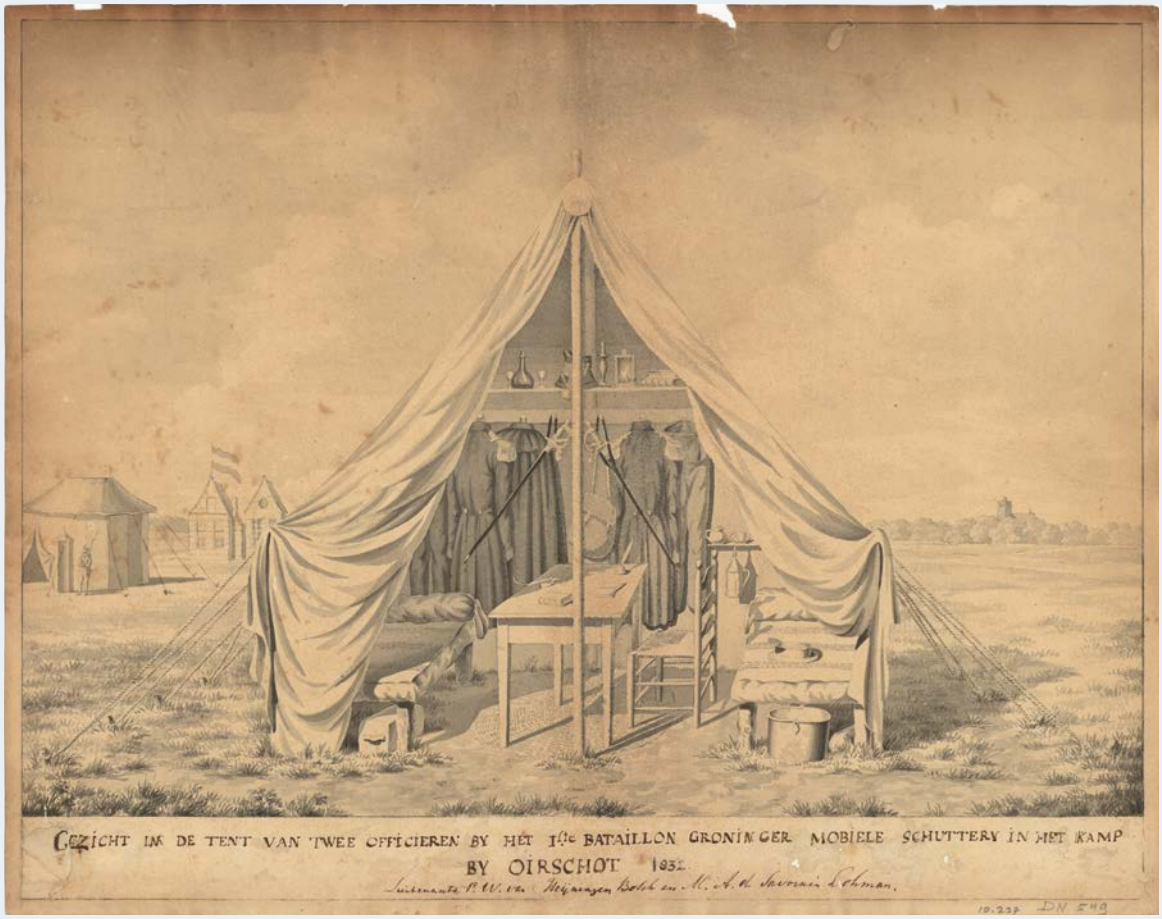

Prent (1832) van een officierstent in Kamp bij Oirschot. *Bron: Gronings Archief.*

overheidsinstanties en militairen hulpacties op touw gezet. Alle in dienst zijnde militairen werden van verlof teruggeroepen om ingezet te kunnen worden in het rampgebied. Door de luchtmacht en de Marine Luchtvaartdienst (MLD) werden talrijke verkennings- en fotovluchten uitgevoerd vanaf de vliegbases Gilze-Rijen, Woensdrecht en Marinevliegkamp Valkenburg [HL Glas-in-lood-raam Kazerne Keizersveer].
Bij reddingsacties op zee wordt nog steeds vaak de hulp ingeroepen van de marine. Ook bij dreigende misoogsten ten gevolge van droogte of juist natheid of bij grote bos- en heidebranden wordt de krijgsmacht ingezet. Een voorbeeld is de grote brand op het Rozendaalse Veld en de Deelense Heide bij Arnhem in 1976. In 2019 zijn militairen ingezet op de Waddeneilanden om te helpen bij het opruimen van de inhoud van overboord geslagen scheepscontainers.
Er zijn ook verschillende momenten waarbij militairen en groepen burgers letterlijk tegenover elkaar stonden. Voorbeelden hiervan zijn de opstanden in Friesland en Groningen ten gevolge van de slechte aardappeloogsten in de periode 1845-1848 (het Aardappel- of broodoproer), het Palingoproer in 1886 in de Amsterdamse Jordaan, het Aardappeloproer in 1917 en het Jordaanoproer in 1934 eveneens in Amsterdam [HL Beeld ‘Eenheid de sterkste keten’]. Bij al deze opstanden kregen militairen de opdracht met scherp op de rellende burgers te schieten. Hierbij vielen verschillende doden en talloze gewonden. Sommige van deze oproeren zijn uit het collectieve geheugen verdwenen. Andere worden nog steeds herdacht. Zo wordt sinds 2004 op de Oostelijke Eilanden in Amsterdam jaarlijks in september het buurtfeest Patatatoe gehouden met het Aardappeloproer als thema. Daarbij trekt een optocht door de straten en worden er aardappels uitgedeeld. Ook later stonden militairen en burgers soms tegenover elkaar, maar nu meestal minder gewelddadig. Dit had veelal te maken met de wapenwedloop na de Tweede Wereldoorlog en protesten hiertegen. Een voorbeeld hiervan zijn de demonstraties tegen de plaatsing van kernwapens in Woensdrecht, waar burgers en militairen tegenover elkaar stonden, gescheiden door een hek [HL Vliegbasis Woensdrecht]. De marechaussee was nauw betrokken bij de ‘strijd’ tegen de krakers die vooral in de eerste helft van de jaren tachtig erg heftig was.

Littekens en herinneringen
De Tweede Wereldoorlog is bij uitstek de periode waarin krijgsmacht en maatschappij elkaar raken. Gevechten vonden niet meer, zoals daarvoor lang gebruikelijk was, op een slagveld plaats ver van de bewoonde wereld, maar dichtbij en in steden en dorpen. Ook werd er voor het eerst grootschalig een luchtoorlog gevoerd, met bombardementen en beschietingen. Dit alles leidde tot grootschalige evacuaties, honderden burgerdoden en tal van verwoeste steden en dorpen. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog werden op verschillende plaatsen stellingen ingericht om een Duitse aanval te kunnen weerstaan. Dit had op verschillende plaatsen grote consequenties voor de burgerbevolking. Zo moesten in de Gelderse Vallei bij de inrichting van de Grebbelinie verschillende boerderijen worden afgebroken om een vrij schootsveld te creëren. De huidige boerderijen dateren van na 1945. Verschillende steden, waaronder Rotterdam en Rhenen, raakten zwaar beschadigd bij de Duitse inval. De architectuur van de Delftse School heeft de wederopbouw tijdens en na de Tweede Wereldoorlog in sterke mate beheerst, zoals bijvoorbeeld te zien is in Rhenen aan de Grebbelinie [HL Wederopbouw binnenstad Rhenen]. Ook zijn in opdracht van de Duitse bezetter op veel plaatsen huizen gesloopt in verband met de aanleg van verdedigingswerken. Een voorbeeld hiervan is Duinoord-Statenkwartier in Den Haag waar een deel van de bestaande bebouwing in 1942 moest plaatsmaken voor een steunpunt van de Atlantikwall. Ook aan het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn verschillende steden en dorpen getroffen door oorlogsgeweld. De wederopbouwarchitectuur in steden als Middelburg, Arnhem en Nijmegen herinnert aan de schade die hier toen is aangericht. In 1945 werden in Salland en Twente door de Duitsers verschillende boerderijen in de brand gestoken om zo – door of achter de rook – te kunnen vluchten voor de oprukkende bevrijders. Maar ook geallieerden deden dit, in de verwachting dat ergens in de boerderij Duitsers verstopt zaten of omdat de boerderij een vrij schootsveld belemmerde. De meeste van deze boerderijen werden na de oorlog weer opgebouwd, vooral tussen 1947 en 1953 [HL Wederopbouw-boerderijen Salland, Twente en Gelderse Vallei]. De geallieerden hebben ook veel schade aangericht met hun lucht- en artilleriebombardementen. Westelijk Zeeuws-Vlaanderen is hier een sprekend voorbeeld van.

Stalen geschutskoepel uit 1911 bij Fort Spijkerboor, onderdeel van de Stelling van Amsterdam. *Foto: RCE.*

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Dienstplicht	Hoofdkantoor VVDM – Kromhoutkazerne Utrecht	Soldatenvakbonden zijn nauw verbonden met de dienstplicht. De VVDM, opgericht in 1966 (de eerste in de wereld), werd in 1971 landelijk bekend door acties tegen de verplichte korte haardracht. Het dagelijks bestuur zat eerst op legerplaats De Wittenberg (bij Stroe), daarna in Hojel-kazerne en Kromhout-kazerne in Utrecht. In 1972 werd de AVNM opgericht.
	Keuringsstations – Oranje-Nassau Kazerne Amsterdam (ca. 1813) en Rabenhaupt-kazerne (1895) Groningen; Indelingsraad Delft; PMT in 't Harde	Deze kazernes waren keuringsstations waar dienstplichtigen werden gekeurd. De Oranje-Nassau Kazerne was tot 1987 in militair gebruik. De kazerne is onderdeel van een reeks van militaire gebouwen langs de Singelgracht. De Rabenhaupt-kazerne werd deels gesloopt na WO II. Na de sloop bleef het terrein in militair gebruik, onder andere voor keuringen voor de militaire dienstplicht, waarvoor een nieuw keurings-gebouw werd gebouwd. In 1998 zijn de meeste gebouwen gesloopt. De voormalige woning van de commandant, het munitiedepot en een atoombunker uit de Koude Oorlog vormen, samen met de buste van majoor Lodewijk Thomson, een ensemble.
	Koning Willem III Kazerne – Nieuwersluis	Militairen die straf kregen, werden hier vastgezet. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden hier ook totaal-weigeraars opgesloten. In 1981 kreeg het de naam Militair Penitentiair Centrum Nieuwersluis. Sinds 1997 is er een penitentiaire inrichting voor vrouwen in een van de gebouwen gevestigd. Ook zijn er asielzoekers opgevangen. De kazernegebouwen vormen samen met een bunker aan de Rijksstraatweg een ensemble.
	Lotingstrommel dienstplicht, Nationaal Militair Museum in Soesterberg	In het NMM bevindt zich een lotingstrommel van eikenhout ten behoeve van de loting van dienstplichtige militairen. Het voorwerp vertelt het verhaal van het loten voor de militaire dienstplicht en dat bestond al sinds 1814-1815.
	Koningin Wilhelmina Kazerne, Ossendrecht	De Koningin Wilhelmina Kazerne (1952) was een militair opleidingscentrum voor dienstplichtige militairen. Hier kwamen vooral de rekruten terecht die bij de artillerie en luchtdoelartillerie geplaatst werden. In de jaren '80 kwam in Ossendrecht het Centrum Voor Vredesoperaties, waar opleidingen voor internationale missies plaatsvonden. De opschorting van de dienstplicht in 1997 betekende het einde van het gebruik als kazerne. Later werd het deels een AZC en politie-opleidingscentrum, inclusief schietbaan. De kazerne vormt ensemble met het Katholiek Militair Tehuis (KMT), waarin nu een Tweede Wereldoorlog Museum gevestigd is.
Pluriformiteit en levensbeschouwing	Zr. Ms. Schorpioen; logement MARVA Den Helder	De Zr. Ms. Schorpioen is een Nederlands pantserschip uit 1868. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog viel het schip in Duitse handen en werd het naar Duitsland gesleept om daar als logementschip te dienen. Na de oorlog, in 1947, werd de Schorpioen naar Den Helder gesleept, waarna het weer als logementschip werd gebruikt, eerst in Amsterdam en tussen 1951 en 1971 voor de MARVA in Den Helder. Schip ligt nu in Marine-museum.
	PMT nabij kazernes – Havelte (PM)	Militaire tehuizen zijn onlosmakelijk met de krijgs-macht verbonden. Het Protestants Militair Tehuis (PMT) uit 1953 in Havelte is hiervan een voorbeeld. Het Tehuis ligt aan de oprit naar de Johannes Postkazerne.
Rechtspositie	Standbeeld De Wachter, Nassauplein Den Haag	Standbeeld van Shinkichi Tajiri ter herinnering aan de opschorting van de dienstplicht (1996).
	Zouavenmuseum Oudenbosch	De Nederlandse Zouaven waren vanuit geloofsover-tuiging in vreemde krijgsdienst voor het Vaticaan getreden, meestal vertrokken zij vanuit Oudenbosch. Zij bleken bij terugkeer naar Nederland stateloos geworden, maar binnen de RK-gemeenschap waren zij helden.

	Monument Internationale Brigades Amsterdam	Monument herdenkt de Nederlandse vrijwilligers die in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939 bij de Internationale Brigades aan de republikeinse zijde vochten.
Maatschappij en krijgsmacht	Jordaanoproer 1934	In 1987 is bij de ingang van de Noorderkerk in Amsterdam een beeld geplaatst ter herinnering aan de Jordaanoproer. Het is gemaakt door Sofie Hupkens en stelt drie vrouwen voor, verbonden door een brede band. Het heeft als titel: "Eenheid de sterkste keten".
	Schietbaan bij Deurne	De schietbaan De Barrier. ook wel de schietberg genoemd, werd tussen 1900 en 1940 intensief gebruikt voor schietoefeningen door Burgerwacht, Vrijwillige Landstorm, politie, marechaussee, en tijdens de mobilisatie 1939-1940 door het 27e Regiment Infanterie. Vooral de aanwezigheid van twee schietpoorten maakte deze schietbaan heel bijzonder.
	Vliegbasis Woensdrecht	De atoomshelters en sterk vervaagde met verf aangebrachte protestsymbolen op het hek van de basis Woensdrecht, getuigen van de confrontatie tussen vredesactivisten en militairen in de jaren tachtig van de vorige eeuw. De basis heeft een grote historische gelaagdheid en vormt samen met de in de bodem aanwezige resten van de protestkampen van de activisten een ensemble.
	Melick Westwall	Bij Melick zijn resten van de deels door daartoe door de Duitsers als arbeidskrachten gedwongen lokale burgers aangelegde Maas-Rur-Stellung aanwezig, bestaande uit een loopgraafsysteem en enige onderkomens. De aanwezigheid van grote aantallen uitgebuite dwangarbeiders heeft grote invloed gehad op de wijze waarop de Tweede Wereldoorlog in deze regio wordt herinnerd/herdacht. De resten maken deel uit van groter ensemble.
	Glas-in-lood ramen Pontonniers-kazerne Keizersveer	Herinnering aan de door de pontonniers uit Keizersveer in Raamsdonksveer verleende militaire hulp bij de Watersnoodramp. 6 glas-in-lood ramen uit 1955 tonen scènes van de hulp- en reddingsacties.
	Pontonbrug vierdaagse, Cuijk	De Nijmeegse Vierdaagse is een van de evenementen waaraan zowel militairen als burgers deelnemen. De door militairen jaarlijks aangelegde pontonbrug bij Cuijk is hèt symbool van succesvolle samenwerking tussen krijgsmacht en civiel bestuur.
	Juliana van Stolberg kazerne Amersfoort (RM)	De voormalige kazerne (1889) is een mooi voorbeeld van een militair complex dat een nieuw leven heeft gekregen als wooncomplex. De wachtgebouwen, verbouwde bataljonsgebouwen, het badhuis en verpleeggebouw en de ruimtelijke indeling herinneren nog aan de inrichting van het kazerneterrein en vormen een ensemble.
	McDrive Huis ter Heide	Deze McDrive was de eerste in Nederland en herinnert aan de aanwezigheid van Amerikaanse militairen op de vliegbasis Soesterberg. Zij mochten niet geüniformeerd over straat, maar konden in hun auto zittend hier maaltijden bestellen.
Littekens en herinnering	Wederopbouw centrum Rhenen (binnenstad is beschermd stadsgezicht en aangemerkt als bijzonder wederopbouwgebied)	De binnenstad van Rhenen telt tal van gebouwen van de zogenaamde Delftse School. Deze zijn hier gebouwd, naar ontwerp van architect C. Pouderoyen, na de verwoesting van de stad in de meidagen van 1940. Tijdens gevechten in 1944 en 1945 werd Rhenen nogmaals getroffen door oorlogsgeweld. Het is een architectonisch ensemble.
	Wederopbouwboerderijen Salland, Twente en Gelderse Vallei	Zowel kort voor de Tweede Wereldoorlog als aan het einde daarvan werden tal van boerderijen gesloopt of afgebrand door militairen; enerzijds om vrij schootsveld te hebben en anderzijds om te voorkomen dat de vijand deze zou kunnen gebruiken. De meeste boerderijen zijn later herbouwd, soms in een specifieke bouwstijl. Gevelstenen met rijzende leeuw en jaartal getuigen van de herbouw.

Thema 6: Het verhaal van de Eerste Wereldoorlog

De opmaat naar de Eerste Wereldoorlog begon al in de decennia voor 1914, eigenlijk al direct na de door Duitsland gewonnen oorlog tegen Frankrijk in 1871. De Europese grootmachten hielden er sindsdien een imperialistische buitenlandse politiek op na met een wapenwedloop als gevolg. Dit speelde zich af in een door alliantiepolitiek verdeeld Europa. In maatschappelijk opzicht was het een tijd van toenemend en fanatiek nationalisme, kolonialisme en natievorming, van breed gedragen militarisme, van arbeidersprotesten en armoede in de sinds de industrialisering in rap tempo groeiende steden, ook in Nederland.

Neutraliteit en vredesbewegingen: politiek en bestuurlijk

Te midden van het tromgeroffel van de grootmachten bleef Nederland neutraal. Vanaf het einde van de 19de eeuw werd het een platform voor een internationaal steeds breder gedragen tegengeluid: de inzet van diplomatie en internationaal recht als middel om conflicten op te lossen. Zie hiervoor en voor de rol van Nederland in vredesconferenties en vredesbewegingen Thema 2, Het verhaal van de Nederlandse rol in de ontwikkeling van het internationaal recht [HL Vredespaleis, Den Haag]. De internationale vredesinitiatieven konden echter het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet voorkomen. Twee bondgenootschappen, de Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Turkije) en de Geallieerden (Engeland, Frankrijk, Rusland en later Amerika) bevochten elkaar in een totale oorlog. Nederland slaagde erin neutraal te blijven, met name omdat het voor Duitsers en Britten voordeliger en strategischer was de neutraliteit te respecteren. Dit was echter wel een 'gewapende neutraliteit' waarbij het leger de gehele oorlog gemobiliseerd bleef [HL Winterswijk, Monument Nederland Neutraal; HL Klok in Neede].

Mobilisatie

De Nederlandse krijgsmacht mobiliseerde in juli 1914 (nog diezelfde maand zou de oorlog officieel beginnen) met behulp van aanplakbiljetten ruim tweehonderdduizend veelal dienstplichtige militairen. Zij werden ondergebracht in kazernes, schuren, loodsen en, bij gebrek aan ruimte, zelfs bij mensen thuis. En met de net voor de oorlog geïntroduceerde nieuwe Legerwet werd de mogelijkheid geboden tot vrijwillige toetreding tot de Landstorm [HL Fort Honswijk, Herdenkingsmonument voor mobilisatie]. De toestroom van vrijwilligers leidde tot de oprichting van de Vrijwillige Landstorm, een reservistenmacht.

Veel vrouwen meldden zich aan bij het Rode Kruis om te werken in noodhospitalen, zo ook Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts [HL Augustijnenkerk Maastricht, hoofdkwartier Rode Kruis in WO I; idem Maastricht, Sphinxfabriek; Rijks Hogere Burgerschool in Sappemeer; Gedenkraam in Academiegebouw Rijksuniversiteit Groningen; Amsterdam, Tesselschadestraat 15, haar woon/praktijkhuis met plaquette]. Vrouwen zorgden achter de schermen voor het welzijn van de gemobiliseerde soldaten. Zogenaamde 'ambulances', waarin ook vrouwen actief waren, leverden medische zorg aan slachtoffers in of nabij oorlogsgebieden buiten Nederland. Honderden mannen sloten zich aan bij de strijdende partijen, vooral bij de Franse strijdkrachten (Vreemdelingenlegioen). Conform de wet werd burgers in vreemde militaire dienst in beginsel het Nederlanderschap ontnomen.

Niet alleen in het buitenland waren Nederlanders actief bij de strijd betrokken, ook spioneerden Nederlanders in binnen- en buitenland. Het bekendste voorbeeld hiervan is de danseres Mata Hari [HL Den Haag, Nieuwe Uitleg 16, woonhuis in 1915/1916]. Ook waren buitenlandse geheime diensten in ons land actief, vooral in Rotterdam [HL Witte Huis, HQ Duitse spionage].

In het voorjaar van 1918 veroorzaakte opperbevelhebber van Land- en Zeemacht generaal Snijders een kabinetscrisis en bijna een constitutionele crisis, omdat hij aan de minister meldde bij een Duitse aanval geen serieus verzet te kunnen leveren. De strikte neutraliteit die het kabinet voorstond, was volgens hem, in militaire zin, niet haalbaar. Toen hij opperde liever oorlog te voeren tegen de geallieerden dan tegen de centralen werd hij beschuldigd van defaitisme. Toch bleef hij de steun genieten van Koningin Wilhelmina en kon zodoende zijn functie blijven vervullen. Hij werd in november alsnog (eervol) ontslagen als gevolg van de soldatenrellen in de legerplaats De Harskamp in oktober 1918 [HL Scheveningen, Monument voor de land- en zeemacht en de neutraliteit, met plaquette voor generaal Snijders; Soesterberg, Gedenkteken C.J. Snijders; Nijmegen, Snijderskazerne].

Verdedigingswerken en ontwikkelingen oorlogsvoering

De oorlogsdreiging leidde tot een militair-technologische groei van de krijgsmacht [HL Hembrugterrein]. In Soesterberg werd een luchtvaartafdeling [HL] opgericht. Tijdens de oorlog werd deze aangevuld met geconfisqueerde vliegtuigen van de strijdende mogendheden die in Nederland waren geland.

Nederland leverde in de personen van Anthony Fokker en Frits Koolhoven, beiden in dienst van oorlogvoerenden, een enorme bijdrage aan de vliegtuigontwikkeling en de nieuwe luchtoorlog. Fokker leidde een Duitse fabriek in Schwerin en introduceerde het synchronisatiesysteem,

waardoor voortaan tussen bewegende propellers door geschoten kon worden. Zijn Nederlanderschap én het feit dat Duitsland geen Fokkers meer mocht bouwen, leidden ertoe dat hij na de oorlog terugkeerde en Nederland als vliegtuigbouwend land op de kaart zette. Na de oorlog wist Fokker een aantal vliegtuigen naar Nederland te smokkelen. Fokker richtte op 21 juli 1919 de N.V. Nederlandsche Vliegtuigenfabriek op [HL Collectie NMM]. Koolhoven leverde onder meer belangrijke bijdragen aan de Britse luchtmacht.
Ervaringen in bijvoorbeeld België leerden dat de vestingen en versterkingen slecht opgewassen waren tegen de kracht van moderne artilleriegranaten. Gedurende de oorlogsjaren werden dan ook de militaire werken, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie, volgens de laatste militaire inzichten enigszins versterkt [HL Infanteriestelling Fransche Kamp; Bunkers en loopgraven, Naarden].
Op de Ginkelse Hei in Ede werd geoefend met de nieuwe methodiek van de loopgravenoorlog [HL loopgraven Eder Heide; Bergherbos (1917, Duitse loopgraaf] en de lange zeegrens van Nederland maakte versterking van de kustverdediging noodzakelijk [HL Den Helder, o.a. Fort Erfprins]. De toepassing van gewapend beton bood nieuwe mogelijkheden voor verdedigingswerken [HL Geldermalsen, schuilplaatsen NHW]. Een andere erfenis van WO I is de gasoorlog, waarop ook Nederland zich voorbereidde. Vanaf 1918 maakte het gasmasker deel uit van de standaarduitrusting.

Slachtoffers en herdenking

Hoewel er geen enkele veldslag op Nederlands grondgebied werd gevoerd, vielen er wel degelijk slachtoffers. Bij de Nederlandse koopvaardij en visserij kwamen meer dan duizend Nederlandse zeelieden om vanwege zeemijnen, torpedo's en de technologisch geavanceerde Duitse onderzeeërs [HL Scheveningen, Vissersmonument]. Ook marinepersoneel werd slachtoffer van de mijnen [HL Marinemonument Den Helder]. Bij een vergissingsbombardement van de Britten op Zierikzee vielen enkele doden.
Nederland moest politiek schipperen om de neutraliteit te handhaven. Tegelijkertijd trachtte het pal te staan voor naleving van het internationaal recht. De toevloed van gevluchte Belgen (meer dan 1 miljoen, waarvan er in mei 1915 al weer 900.000 waren teruggekeerd) werd opgevangen in tijdelijke huisvesting bij particulieren, in openbare gebouwen en in fabrieksruimten, havenloodsen of schepen. Ook werden speciale kampen ingericht. Buitenlandse militairen die bijvoorbeeld schipbreuk hadden geleden of gedeserteerd waren kwamen in interneringskampen terecht, zoals vijfhonderd Britse matrozen in Groningen [HL Groningen, Kempkensberg, monument Sterrebos, internering Britten; Begraafplaats 's-Gravenzande, n.a.v. ondergang drie Britse schepen; Schiermonnikoog, Drenkelingenkerkhof "Vredenhof"], maar ook Duitsers en vooral 30.000 Belgen [HL Kamp Wyldemerk, Gaasterland]. De invloed van de vluchtelingenkampen op de samenleving was groot. In de loop van de oorlog nam de onrust en daarmee het aantal conflicten toe. De bewaking van de vele buitenlandse militairen, die niet terug mochten naar het slagveld, was een tijdrovende en kostbare taak voor de Nederlandse krijgsmacht. De Eerste Wereldoorlog wordt in Nederland sterk geassocieerd met de (Belgische) vluchtelingenkampen en dat draagt bij aan een beeld van Nederland als toevluchtsoord [HL Belgenmonument Amersfoort; Locatie vluchtoord Ede met monument; Nunspeet, begraafplaats Belgische burgervluchtelingen; Ysselsteyn, Duitse begraafplaats].
De Eerste Wereldoorlog was echter ook het begin van vreemdelingentoezicht en -wetgeving en politiecontrole op buitenlanders. In de interneringskampen voor militairen vielen soms zelf slachtoffers [HL Kamp Zeist]. De meest prominente asielzoeker was de Duitse keizer Wilhelm II. Hij arriveerde in november 1918 op station Eijsden [HL] en overleed in 1941 op huis Doorn [HL Huis Doorn met mausoleum].

Sociaaleconomische gevolgen

In haar troonrede van 15 september 1914 maakte koningin Wilhelmina duidelijk dat Nederland in dit conflict volstrekte neutraliteit in acht zou nemen en de vluchtelingen met open armen zou ontvangen. De grote aantallen Belgische vluchtelingen, vooral na de val van Antwerpen op 10 oktober 1914, leverden echter ook enige weerstand op bij de bevolking, zeker in de latere oorlogsjaren. Nederland bleef weliswaar handel drijven met beide allianties, onder meer in voedsel en kolen, maar dit kon niet voorkomen dat er grote schaarste ontstond aan voedsel, grondstoffen en brandstof [HL Gijselaarsbank, Leiden]. Er kwam een rantsoensysteem met bonnen [HL Haaksbergen; boerderij]. Veel van de schaarse goederen werden tegen grote winsten verhandeld naar bijvoorbeeld Duitsland of waren bestemd voor de gemobiliseerde troepen. Dit zorgde voor onvrede en protesten, rellen en zelfs plunderingen [HL Herdenkingsfestival Patatatoe, Amsterdam].
Ook op legerplaats De Harskamp in Gelderland kregen de gemobiliseerde militairen al tijden niet goed te eten [HL De Harskamp, kazerneterrein]. Er brak muiterij uit en SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra riep een dag na het beëindigen van de oorlog op 12 november in de Tweede Kamer op tot een politieke revolutie in Nederland, zoals die ook in bijvoorbeeld Rusland was ontketend, maar dit bleek een verkeerde inschatting (de 'Vergissing van Troelstra').

Ondertussen vonden hervormingen op het gebied van onderwijs en vooral het recht om te stemmen plaats: in 1917 kwam er algemeen mannenkiesrecht. De taken van vrouwen namen toe vanwege de afwezigheid van de gemobiliseerde mannen in de dagelijkse economie, hoewel veel beperkter dan in Engeland of Duitsland, waar vrouwen ook in de industrie werden aangesteld. Geleidelijk werden stappen gezet naar meer gelijkheid, zoals algemeen vrouwenkiesrecht in 1919.
De handel via land en zee werd ernstig beperkt door gesloten grenzen, handelsblokkades, het gebruik van zeemijnen en de totale duikbootoorlog. Door de isolatie werden Nederlandse ondernemingen genoodzaakt meer op eigen benen te staan, waardoor zij na de oorlog een sterkere positie hadden. De vrede van 1918 leidde dan ook aanvankelijk tot een snelle opleving van de economie [HL Meelfabriek Vrede van 1918].
Sommige personen en bedrijven sponnen garen bij de oorlog, zogenaamde oorlogswinstmakers (OW'ers). Anton Kröller [HL Hoenderloo, Jachthuis St. Hubertus] handelde bijvoorbeeld in ijzererts zowel met de Engelsen als de Duitsers.

Neutraliteit – territoriaal
Tijdens de Eerste Wereldoorlog kon Nederland weliswaar (gewapend) neutraal blijven, maar op zee en in de lucht werden de grenzen veelvuldig geschonden. Zo verzamelde het Duitse leger zich in 1914 ongehinderd in randje Zuid-Limburg om door te trekken naar België [HL Schending neutraliteit: 'het weggetje naar de Maas', Moelingen, tussen de grenspalen 42 en 45].
De ligging tussen de oorlogvoerende partijen maakte Nederland geschikt voor spionage. Hetzelfde gold voor smokkel over de landsgrenzen naar Duitsland en bezet België. De schaarste, exportbeperkingen en prijsverschillen tussen Nederland en de aangrenzende landen maakten smokkel in levensmiddelen, grondstoffen en zelfs paarden voor de strijd lucratief.
Om desertie van oorlogsvrijwilligers en Duitse militairen tegen te gaan en smokkel te voorkomen, werden hekwerken langs de grens geplaatst en honderden militairen ingezet. Het meest beruchte hekwerk was

Restanten van een Nederlands oefenloopgravenstelsel uit de Eerste Wereldoorlog op de Edese heide. *Foto: Ben de Vries.*

De Draad des Doods, een onder 2.000 volt spanning staande 332 km lange en twee meter hoge prikkeldraadversperring, die door de Duitsers was geplaatst pal op de Belgische grens [HL Dodendraad; HL smokkelroutes]. Honderden verloren er hun leven.
De vele Nederlandse troepenbewegingen en de voedselschaarste droegen bij aan de verspreiding van de meest dodelijke en niet te stuiten vijand: de Spaanse griep.
De pandemie maakte in de jaren 1918-1920 in Nederland een einde aan naar schatting 40.000 mensenlevens, [HL Hoogeveen, begraafplaats, met recentelijk een gedenksteen voor de slachtoffers van de griep in 1918; Tilburg, begraafplaats Sint Josephstraat, graf echtpaar Van den Berg].

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Vredesbewegingen en neutraliteit: bestuurlijk-politiek facet	Het Vredespaleis, Den Haag (RM)	Als klein en neutraal land werd Nederland een platform voor vredesbewegingen; de Haagse vredesconferenties zetten Nederland op de kaart voor vredesoverleg en dit werkt door tot in het heden. Gebouw en interieur vormen een ensemble.
	Winterswijk, monument Nederland Neutraal (GM), Neede, Klokmonument voor neutraliteit	De betekenis van het abstracte begrip Neutraliteit kwam in WO I vol tot zijn recht: het houdt Nederland uit de oorlog. Van dit bewustzijn getuigen enkele monumenten.
Mobilisatie en rolpatronen in de oorlog	Fort Honswijk, Herdenkingsmonument voor de mobilisatie	Dit monument herinnert aan de mobilisatie van de Landstorm en Vrijwillige Landstorm in de jaren van WO I. Jarenlang waren 200.000 mannen gemobiliseerd, veelal zeer tegen hun zin. De afwezigheid van de mannen had grote invloed op de maatschappij, de voedselvoorziening en traditionele rolpatronen.
	Scheveningen, Monument voor land- en zeemacht en neutraliteit, op de boulevard met plaquette voor generaal Snijders; Soesterberg, Gedenkteken C.J. Snijders; Nijmegen, Snijderskazerne (deel van Limos-kazerne) (RM)	Op een markante plek aan de boulevard worden de Nederlandse landmacht en zeemacht ten tijde van WO I herinnerd, dit in samenhang met een herinneringsplaquette voor opperbevelhebber Land- en Zeemacht generaal Snijders die “voor ’s lands veiligheid” waakte. Zijn houding in de oorlog was omstreden en zijn rol tussen kabinet en Koningin riep destijds discussie op.
	Augustijnenkerk Maastricht, Nederlands hoofdkwartier Rode Kruis, noodhospitaal, (RM); Sphinx-fabriek als noodhospitaal (RM)	Het Rode Kruis in Nederland ontfermde zich over gewonden uit de strijd. Het hoofdkwartier van de militaire ziekenzorg was ondergebracht in de kerk in Maastricht. Maar ook in Sphinx-fabriek was een noodhospitaal. Door de ligging nabij de grenzen, kon vanuit Maastricht hulp worden geboden aan oorlogsslachtoffers.
	Universiteit Groningen: gedenkraam in Academie-gebouw (RM); Rijks Hogere Burgerschool in Sappemeer (RM); Amsterdam, Tesselschadestraat 15, woon/ werkhuis Aletta Jacobs	Vrouwenemancipatie nam t.t.v. WO I een vlucht. Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts van Nederland, was een belangrijk boegbeeld. Zij staat ook symbool voor de vredesbeweging. In Sappemeer en Groningen is zij opgeleid; in Amsterdam hield zij praktijk.
	Rotterdam, het Witte Huis (RM)	Nederland geldt als centrum voor spionage. Buitenlandse geheime diensten vestigden hun kantoren in Rotterdam: in het Witte Huis bevond zich het hoofdkantoor van de Duitse spionagedienst. In het neutrale Nederland konden zij toch redelijk hun gang gaan.
	Den Haag, Nieuwe Uitleg 16, woonhuis Mata Hari (RM); Leeuwarden, Museum	De intrigerende Friese Mata Hari is een tot mythe geworden toonbeeld van een dubbelspionne.
Verdedigingswerken en ontwikkelingen oorlogsvoering	Hembrugterrein, (diverse RM)	Oorlogsindustrie op het Hembrugterrein.
	Foto’s Fokker, Beeldbank Amsterdam; Bommen-werper/verkenningsvliegtuig Fokker C.10, replica in NMM	Nederland werd, o.a. door de terugkeer uit Duitsland van de Haarlemmer Anthony Fokker, een pionierland voor de vliegtuigbouw.
	‘De Fransche Kamp’ bij Bussum; Naarden, NHW, bunkers; oefenloopgraven Eder Heide; Bergherbos, Duitse loopgraven door grenscorrectie nu Nederland	Nieuwe militaire strategie: loopgravenoorlog. Infanteriestelling De Fransche Kamp is onderdeel van de NHW en telde 59 bunkers die in de jaren 1915-1918 werden gebouwd.
	Geldermalsen, NHW-schuilplaatsen in gewapend beton (RM)	Schuilplaatsen als voorbeeld van nieuwe techniek van gewapend beton. Deze ontwikkeling was baanbrekend voor verdediging en bouw in het algemeen.
	Den Helder, Fort Erfprins (RM)	Kustverdediging.

Slachtoffers en herdenking	Scheveningen, Vissers-monument, burgers; Den Helder, Marine-monument, zeemacht	Monument staat symbool voor burgerslachtoffers door zeemijnen in het algemeen en meer specifiek voor de 326 dode vissers: voor de kleine Scheveningse gemeenschap een uitzonderlijk groot verlies. Dezelfde betekenis heeft het Marine-monument.
	Amersfoort, Belgen-monument (RM); Groningen, Kempkensberg, monument internering Britten; Begraafplaats 's-Gravenzande (RM); Interneringskamp Wyldemerk voor Belgische militairen, Gaasterland; Fort Wierickerschans, Bodegraven (RM); Schiermonnikoog, Drenkelingen-kerkhof Vredenhof; Duitse begraafplaats (apart *Mahnmal* monument voor Duitse slachtoffers WO I), Ysselsteyn	Het Belgenmonument is een indrukwekkend monument met herinneringspark. Enige in zijn soort en gebouwd door Belgen. Militaire interneringskampen en begraafplaatsen herinneren aan Nederlands neutraliteit in WO I en de verplichting om soldaten van de oorlogspartijen hier te houden, soms tegen hun wil. Er waren kampen voor Belgen, Britten en Duitsers; Fort Wierickerschans was speciaal voor buitenlandse officieren.
	Vluchtoord Ede met monument; Nunspeet, Begraafplaats Belgische burgervluchtelingen (RM)	De monumenten herinneren aan de talrijke Belgische burgervluchtelingen.
	Kamp Zeist; Eijsden, Station; Huis Doorn mausoleum Wilhelm II (RM)	Door de toestroom van buitenlanders kreeg in Nederland het beleid rondom vreemdelingentoezicht, -controle en -asiel verder vorm.
	Hoogeveen, begraafplaats met gedenksteen; Tilburg, begraafplaats, graf echtpaar Van den Berg	De hele bevolking was verzwakt door schaarste, maar de Spaanse griep trof vooral jonge mensen. In de hele wereld, en ook in Nederland, eiste deze griep meer slachtoffers dan de oorlog zelf (meer dan de helft van soldatenslachtoffers waren griepslachtoffers). Het hoge sterftecijfer hangt samen met de zwakke gezondheid door schaarste en met rappe verspreiding door de vele troepen- en vluchtelingenbewegingen.
Sociaal-economische gevolgen	Leiden, Gijselaarsbank (RM)	Burgemeester De Gijselaar is een lichtend voorbeeld van een burgervader die er voor de Leidenaren het beste van maakte in de tijd van schaarste in WO I. Om dit te gedenken werd de bank geplaatst.
	Haaksbergen, boerderij (RM)	Eten werd gerantsoeneerd als maatregel ter beheersing van de schaarste; ook kwam er een oorlogswinst-belasting (OWB). Het opschrift op deze boerderij herinnert aan de regelgeving m.b.t. de landbouw, die tot een eerlijke voedselverdeling moest leiden.
	Herdenkingsfestival Patatatoe, Amsterdam.	Buurtfestival in Jordaan houdt herinnering aan Aardappeloproer levend
	Harskamp, kazerneterrein,	Harskamp staat voor het hoogtepunt van het soldatenverzet, voor Nederland een bijna revolutie, ook een herinnering aan de Vergissing van Troelstra. Het verzet kwam voort uit schaarste, gebrek aan stem en ook verveling van de gemobiliseerde troepen.
	Zaanstad, Meelfabriek Vrede van 1918 (RM)	Na de handelsblokkades in WO I was er sprake van een snelle heropleving van de handel na de oorlog. De meelfabriek getuigt van de zegeningen van de Vrede.
	Hoenderloo, Jachthuis Sint Hubertus (RM)	Na de oorlog telde Nederland drie keer zoveel miljonairs als daarvóór. De zogenoemde Oorlogswinstmakers namen in de oorlog alle gelegenheden tot handel waar, ook over de grens heen van wat neutraliteit toestond.
	Zierikzee, Goes e.a. Kerktorens bij de grens	De kerktorens waren voorzien van de Nederlandse vlagkleuren. Toch werden Zeeuwse steden getroffen door vergissingsbombardementen
	Moelingen, Weg naar de Maas, Eijsden	Duitsers trekken via deze verzamelplaats door neutraal Nederland
Neutraliteit – territoriaal	Dodendraad-tracé, grensstreek; Smokkelroutes	De Dodendraad op de grens met België maakte ca. 1.000 slachtoffers; een obstakel zowel tegen Belgen in Nederland die terug wilden, als Belgen die uit eigen land weg wilden, verder tegen smokkel en spionage. Rijk aan verhalen.

Thema 7: Het verhaal van Nederland als toevluchtsoord

Conflicten in het buitenland (Europa, Afrika, Midden-Oosten, Azië) waarbij Nederland al dan niet betrokken was, zorgden voor (oorlogs)vluchtelingen naar West-Europa. Nederland gaf uitvoering aan internationale verdragen en nationale verplichtingen door deze vluchtelingen op te vangen. In enkele gevallen ging het bij de vluchtelingen om 'eigen' militairen en burgers, zoals KNIL-militairen en Molukkers, maar doorgaans kwamen vooral burgers en oorlogsvluchtelingen uit andere landen in Nederland terecht. Nederland stelde zich als zelfverklaard 'Gidsland' soms neutraal en grootmoedig op, maar soms ook terughoudend(er). Zo ging vanaf 1935 de grens steeds een stukje verder dicht voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland.
In de stroom vluchtelingen zijn zes groepen te onderscheiden:

- "historische privépersonen"
- burgers (/ slachtoffers) uit oorlogsgebieden
- (gevluchte) militairen uit oorlogsgebieden
- vluchtelingen vanuit (politieke of geloofs)overtuiging, geaardheid of afkomst
- vluchtelingen uit crisisgebieden (economisch-humanitaire hulp)
- vluchtelingen als gevolg van de dekolonisatie (wordt besproken bij thema 4)

Historische privépersonen
Tijdens de twee Boerenoorlogen in het huidige Zuid-Afrika steunden het Nederlandse volk, de regering en het koningshuis openlijk de Boeren en hun leiders. Formeel bleef Nederland neutraal. Voor Nederland was het zich militair mengen in de strijd een kansloze exercitie, maar dat weerhield Koningin Wilhelmina er niet van om onder meer bij de Duitse keizer Wilhelm II om militaire steun te verzoeken. Toen de Boeren aan de verliezende hand waren tijdens de Tweede Boerenoorlog, werd de boerenleider Paul Kruger met een Nederlands oorlogsschip opgehaald. Hem werd asiel verleend in Nederland, alwaar hij door een grote menigte feestelijk werd onthaald [HL Krugerhuis, Hilversum].
Na de Eerste Wereldoorlog was de politieke situatie in grote delen van Europa volledig gewijzigd. De grote Centraal-Europese vorstenhuizen waren hun macht kwijtgeraakt, en vaak niet meer welkom in eigen land. De Duitse Keizer Wilhelm II vroeg op basis van familiebanden asiel aan in Nederland, hetgeen hem door Koningin Wilhelmina persoonlijk werd gegeven, al was het formeel een regeringsbesluit op basis van het asielrecht [HL Station Eijsden; HL Huis Doorn].

Burgers (slachtoffers) uit oorlogsgebieden
Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog probeerden veel Belgen te vluchten voor het oorlogsgeweld. Het Verenigd Koninkrijk stelde zijn poorten open voor deze grote vluchtelingenstroom, maar veel Belgen kozen ervoor om naar het neutrale Nederland te vluchten. Dit land was immers niet betrokken bij de oorlog, en was ook toegankelijker vanwege de taal en de kleinere cultuurverschillen. Aanvankelijk werden de vluchtelingen bij particulieren opgevangen, maar al snel werd de vluchtelingenstroom dermate groot dat de overheid speciale vluchtelingenkampen oprichtte [HL Vluchtoord Uden; Monument Belgenkamp Ede]. Niet alleen Belgen vluchtten voor het oorlogsgeweld, in 1918 nog vluchtten zo'n 5.000 Fransen naar Nederland. Voor deze groep werd in Maastricht zelfs een monument opgericht [HL Nationaal monument Gedenkteken Franse Vluchtelingen, Maastricht].
Oorlogsgeweld en de daardoor ontstane vluchtelingenstromen hebben zich niet beperkt tot de twee Wereldoorlogen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er nog verschillende conflicten geweest die tot (grote) vluchtelingenstromen hebben geleid.

Gevluchte militairen uit oorlogsgebieden
Niet alleen burgers vluchtten voor oorlogsgeweld. Na de val van Antwerpen op 10 oktober 1914 sloegen veel Belgische en Engelse troepen op de vlucht. Later deserteerden ook veel militairen uit de hopeloos vastgelopen loopgravenoorlog. Hun enige toevluchtsoord was het neutrale, niet bij de oorlog betrokken, Nederland. Naast gevluchte en gedeserteerde militairen waren er ook die door omstandigheden in Nederland terecht kwamen denk hierbij aan "verdwaalde" vliegeniers, of angespoelde schipbreukelingen. Militairen werden opgevangen in aparte militaire interneringskampen. Andere vluchtelingen, inclusief deserteurs, werden als burger behandeld. Op deze manier kon het neutrale Nederland laten zien dat niet-Nederlandse legers het land niet konden gebruiken als herstel- en hergroeperingsoord, en dat buitenlands-militaire activiteiten hier niet getolereerd werden [HL Interneringskamp Amersfoort, Zeist; Prins Frederik kazerne, Leeuwarden].
Het Belgische opperbevel besloot om de in Amersfoort gedetineerde militairen een goede opleiding te geven om hun land na de oorlog te kunnen opbouwen. Soldaten werden geschoold als timmerlieden, metselaars en zelfs hoveniers. Bij wijze van meesterproef en als blijk van dank voor de opvang in Nederland is in Amersfoort een monument gebouwd door deze militairen, het Belgenmonument [HL Belgenmonument Amersfoort]. De Belgen hebben Nederland wel terugbetaald voor de opvang, vooral van de militairen.

Na de wapenstilstand in 1918 hield de vluchtelingenstroom niet direct op; veel militairen die werden vrijgelaten uit Duitse krijgsgevangenschap vluchtten aanvankelijk ook naar Nederland. In Garderen is nog een symbolisch ereveld voor de omgekomen Servische ex-krijgsgevangen die in Kamp Nieuw-Milligen zijn overleden aan de Spaanse Griep [HL Naald voor Kamp Nieuw-Milligen, Apeldoorn; Servisch Monument, Garderen]. Ook na de Eerste Wereldoorlog is er altijd een sterk onderscheid gemaakt tussen burgervluchtelingen en militairen.

Vluchtelingen vanuit (politieke) overtuiging, geaardheid of afkomst

Nadat Bismarck het Duitse rijk had verenigd wantrouwde hij de katholieken die hij als 'onnationaal' en ouderwets beschouwde. Kloosterorden werden verboden en verbannen. Dit leidde eind 19e eeuw tot een stroom katholieke vluchtelingen die in Nederland vooral in Limburg een nieuw thuis vonden. Hier werden speciale kloosters opgericht voor deze Duitse orden, de Kulturkampf-kloosters [HL Klooster Maria-Roepaan, Ottersum].
Vanaf 1916 kwam er een vluchtelingenstroom van Armeniërs op gang, later ook gevolgd door Koerden vanuit het Ottomaanse rijk, later Turkije [HL gedenksteen in de Armeens-Apostolische kerk, Amsterdam].
Al ver voor de Tweede Wereldoorlog kwamen er Joodse vluchtelingen naar Nederland omdat ze in Rusland, Duitsland of het Iberisch schiereiland vervolgd werden om hun Joods-zijn. Met de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland in de jaren '30, en vooral na de Anschluss van Oostenrijk en de Rijkskristalnacht en de inval in Polen, vluchtten vele Joden naar Nederland. Dit leverde dermate grote vluchtelingenstromen op dat er speciale kampen werden ingericht, op dezelfde manier als eerder de Belgische vluchtelingen waren opgevangen [HL Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork; Waterloopleinbuurt, Amsterdam]. Naarmate de repressie in Duitsland toenam, ging de grens van Nederland steeds verder dicht, net als bij andere landen op het Europese vasteland. Daarbij speelde onder andere de slechte economische situatie een rol. De regeringen vreesden dat ze de stroom veelal berooide vluchtelingen niet aankonden en dat hun komst onrust zou veroorzaken onder

Als boerderij gecamoufleerde bunker van Seyss-Inquart in Wassenaar uit 1943, deel van Stützpunktgruppe Clingendael (Atlantikwall) met eigen tankgrachten en bunkers. *Foto: Rijksvastgoedbedrijf.*

de eigen bevolking. Nadat de nazi's in 1935 de Neurenberger Rassenwetten invoerden, liet Nederland alleen nog Joodse vluchtelingen toe die aantoonbaar in levensgevaar verkeerden. In 1938 werden ze zelfs tot ongewenste vreemdeling verklaard en werden alle vluchtelingen door de grenswacht teruggestuurd.
Na de Tweede Wereldoorlog zochten nieuwe groepen vluchtelingen hun heil in Nederland, zoals de politieke vluchtelingen uit Oost-Europa na de communistische machtsovername in de jaren '50 en '60 [HL Nassau-Dietz Kazerne, Budel], en mensen die vluchten vanwege hun geaardheid. De grootste stroom kwam echter uit de voormalige kolonie Nederlands-Indië, zo'n 300.000: namelijk de Nederlandse terugkeerders aangevuld met Indische Nederlanders en Molukse KNIL-militairen vanaf 1951.

Vluchtelingen uit crisisgebieden (economisch-humanitaire hulp)

Vanaf 1916 kwamen al zogenaamde *Ferienkinder* uit Duitsland naar Nederland. Toen Oostenrijk na de Eerste Wereldoorlog een nieuwe republiek uitriep was het land economisch dermate verzwakt, dat Nederland duizenden kinderen uit vooral Wenen heeft opgevangen om aan te sterken [HL Weense kinderen arriveren in Den Haag, collectie Beeld en Geluid; Slagbomen AZC Ter Apel; Nassau-Dietz Kazerne Budel].

Subverhaallijn	Highlight	Motivatie
Opvang “historische privépersonen”	Krugerhuis (Villa Djemnah), Hilversum	Enige overgebleven woonadres van Paul Kruger in Nederland.
	Huis Doorn (RM)	Woning Wilhelm II tijdens asiel
	Station Eijsden	Plaats waar Wilhelm II na WO I in Nederland aankwam. Op het station is een informatiebord aangebracht.
Opvang burgers (slachtoffers) uit oorlogsgebieden	Vluchtoord Uden	Groot kamp voor opvang Belgische burgervluchtelingen. Grotendeels nog archeologisch aanwezig.
	Monument voor Belgenkamp Ede	Locatie van kamp voor Belgische burgervluchtelingen gemarkeerd met gedenksteen op de Eder Hei.
	Nationaal monument Gedenkteken Franse vluchtelingen WO I, Maastricht	Monument voor Franse vluchtelingen.
	Fort Dirk Admiraal, Den Helder	Naast een lange militaire geschiedenis hebben de legeringsbarakken ook dienst gedaan als AZC.
	Slagbomen in Ter Apel	Markant beeld van het AZC Ter Apel, als teken van (open) grens tussen vluchtelingen en Nederlandse samenleving.
Opvang (gevluchte) militairen uit oorlogsgebieden	Interneringskamp – Zeist (interneringskamp Amersfoort)	Interneringskamp voor Belgische militairen uit WO I.
	interneringskamp – Prins Frederikkazerne, Leeuwarden	Interneringskamp voor Engelse militairen uit WO I.
	Belgenmonument, Amersfoort (RM)	Teken van dank van de Belgische militairen en tevens monument van hoop voor Belgische wederopbouw.
	Gedenknaald kamp Nieuw-Milligen, Amersfoortse weg , Apeldoorn; Servisch Monument op de begraafplaats Craatshof aan de Koningsweg, Garderen	Monument en graven ter nagedachtenis aan 30 in Duitsland vrijgelaten Servische krijgsgevangenen die kort na de Eerste Wereldoorlog zijn overleden aan de Spaanse griep.
Opvang vluchtelingen vanuit (politieke) overtuiging, geaardheid of afkomst	Amsterdamse Waterlooplein-buurt met Portugees-Joodse Synagoge en het Joods Historisch Museum (RM)	Toevluchtsoord voor veel Joden pré WO II.
	Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork	Opvang Joodse vluchtelingen pré-WO II.
	Nassau-Dietz Kazerne Budel	Opvang Hongaarse vluchtelingen 1956 nu ook AZC.
	Armeens-Apostolische Kerk in Amsterdam	Gedenksteen voor de Armeense Genocide, het enige monument voor de Armeense vluchtelingen.
	Klooster Maria Roepaan, Ottersum	Voorbeeld van een Kulturkampf klooster van Duitse kloosterlingen die voor de religieuze politiek van Bismarck naar Nederland vluchtten.
Opvang en terug-keer inwoners van Nederlands-Indië en KNIL-militairen	Lloyd-kade Rotterdam Molukse barakken en woonoorden	Rotterdam was de belangrijkste terugkeer- en aankomsthaven. Zie ook Thema 4 Het verhaal van het Nederlands koloniaal verleden.
Opvang vluchtelingen uit crisisgebieden (economisch-humanitaire hulp)	Beelden van Weense kinderen die arriveren in Den Haag	Contemporaine documentaire beelden in de collectie van Beeld en Geluid.
	Slagbomen in Ter Apel	Markant beeld van het AZC Ter Apel, als teken van (open) grens tussen vluchtelingen en Nederlandse samenleving.
	Nassau-Dietz Kazerne Budel	Voorbeeld van een AZC, hier werden vroeger ook Hongaarse vluchtelingen opgevangen.

Thema 8: Het verhaal van de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog drong tot in alle haarvaten van de Nederlandse samenleving door en had grote gevolgen, zowel militair, bestuurlijk en economisch als maatschappelijk etc.

Bezetting, strijd en bevrijding
In de jaren '30 breidden het keizerrijk Japan en nazi-Duitsland hun territorium stap voor stap uit. In beide landen ging de uitbreidingspolitiek gepaard met onderdrukking, terreur en vooral in Duitsland met een rassenleer, die tienduizenden Joodse vluchtelingen naar Nederland dreef [HL Werkkamp Wieringermeer en Kamp / *Durchgangslager* Westerbork]. Uit voorzorg en met het oog op zijn status van gewapende neutraliteit, kondigde Nederland de mobilisatie af. In augustus 1939 meldden zo'n 280.000 soldaten zich bij mobilisatiecentra. Het gros kwam terecht in de nabijheid van de stellingen van de Grebbelinie en de Vesting Holland [HL Beeckman Kazerne Ede]. Ook werden er linies aangelegd, zoals de Peel-Raamstelling [HL], en militaire hulpvliegvelden, maar van deze vliegvelden is weinig tot niets meer over.

Duitse troepen vielen in mei 1940 Nederland binnen en daarmee kwam een einde aan de Nederlandse neutraliteit. De Nederlandse weerstand bij de Grebbeberg, en in Noord-Brabant, – de belangrijkste Duitse aanvalsroute – was te zwak. Omdat de beoogde opmars van Rotterdam naar Den Haag de Duitsers te lang duurde, werd Rotterdam op 14 mei 1940 gebombardeerd [HL Sculptuur De Verwoeste Stad; Brandgrens Rotterdam]. Verder oostelijk vond bij de Grebbelinie drie dagen achtereen de slag om de Grebbeberg plaats [HL Slagveld en militair ereveld Grebbeberg, Rhenen]. Bij de Afsluitdijk [HL Kornwerderzand] werd een kleine Duitse aanval tegengehouden. Maar mede door het bombardement en de dreiging van meer geweld, was capitulatie uiteindelijk de enige optie. Franse troepen poogden in Zeeland nog een aaneengesloten verdediging op te richten. Na de capitulatie, die niet voor Zeeland gold, werd het geëvacueerde Middelburg op 17 mei 1940 door artilleriebeschietingen verwoest. Tot op de dag van vandaag is onduidelijk of de Duitsers dan wel de geallieerden deze verwoesting hebben veroorzaakt. Nederlandse militairen weken zo mogelijk uit naar Engeland en kwamen soms als geheim agenten terug [HL Engelandvaarders; Museum Noordwijk; Monument Englandspiel Scheveningen]. De Nederlandse regering en de Koninklijke familie waren naar Engeland gevlucht [HL Fort Hoek van Holland].

In de duinen tussen Heemskerk en Castricum was de gemeente Amsterdam al voor de oorlog begonnen met de bouw van de eerste bunker als bewaarplaats voor kunst in rijkseigendom. Deze en andere kunstbunkers werden na de Duitse inval voltooid. Later werd de inhoud verplaatst naar veiligere oorden, zoals de mergelgrotten in Limburg [HL Kunstbunkers, Nachtwachtsleuf Rijksmuseum].

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was de hoogste Duitse autoriteit in Nederland [HL Seyss-Inquart bunker Wassenaar; bunker Seyss-Inquart Apeldoorn]. Er ontstond een gewelddadige politiestaat vol vergelding en met een gericht segregatiebeleid met als uitingen de Ariërverklaring, en de oprichting van een Nederlandse *Kulturkammer*. Dit leidde later tot vervolgingsbeleid tegen onder andere Joodse Nederlanders. De Duitsers gebruikten de door Nederland al voor de oorlog gebouwde kampen Westerbork (voor Joodse vluchtelingen) en Amersfoort (als Nederlands militair kamp) als doorvoerkamp naar de vernietigingskampen en werkkampen [HL Kamp Westerbork; Kamp Amersfoort; Hollandsche Schouwburg in Amsterdam]. In Amersfoort zaten tussen 1941 en 1945 zo'n 35.000 vooral politieke gevangenen opgesloten. De Duitsers bouwden zelf het (SS-) Kamp Vught [HL Kamp Vught], waar in de jaren 1943-1944 32.000 mensen vastzaten. Bijna 102.000 van de naar schatting 140.000 Nederlandse Joden overleefden de genocide niet. Het hoogste percentage slachtoffers in West-Europa. Al doken 28.000 Joden weliswaar onder, een derde werd alsnog gepakt en vermoord in kampen zoals Auschwitz en Sobibór. Er werd in 1941 op initiatief van de Duitse bezetter een Joodse Raad ingesteld die de Joodse gemeenschap moest besturen, waardoor de leden van de Raad als een doorgeefluik van anti-Joodse maatregelen voor grote dilemma's kwam te staan. Alleen al uit Amsterdam werden zo'n 60.000 Joden weggevoerd

Tijdens de oorlog legden de Duitsers nieuwe verdedigingswerken aan, waaronder het Nederlandse deel van de Atlantikwall (die liep van Noorwegen tot Spanje: 5500 km lang), tegen een geallieerde invasie vanuit zee. De invloed op het landschap en op de stad was groot. De Duitsers verklaarden grote delen van Den Haag, Scheveningen en Kijkduin tot verboden gebied en zij evacueerden ruim 100.000 mensen naar andere delen van Nederland. Grote delen van het duingebied werden omgebouwd tot militaire zone langs de kust. Ook bestaande verdedigingen, zoals bij Vlissingen en Den Helder, werden verder uitgebouwd. In totaal bouwde de bezetter grote aantallen *Widerstandsnester, Stützpunkte en Stützpunktgruppen, Verteidigungsbereiche en Festungen* langs onze kust, waaronder de Verteidigungsbereiche

Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen met 23.000 bouwwerken, waarvan tweeduizend van twee meter dik gewapend beton of meer [HL Atlantikwall; Schnellbootbunker en Torpedo-opslagbunker IJmuiden].

De Duitsers breidden bestaande vliegvelden aanzienlijk uit en legden nieuwe aan voor de Duitse luchtstrijdkrachten, zoals vliegveld Deelen en Gilze-Rijen [HL Vliegveld Deelen; Vliegveld Gilze Rijen]. De bijbehorende gebouwen en structuren werden veelal gecamoufleerd als dorp, boerderij en erf, zoals ook het Duitse militaire Lager Chaam bij Gilze, nu AZC Prinsenbosch. Ook richtten zij er radar- en radiostations in om de Duitse bombardementsvluchten op Engeland ook in de nacht te coördineren en de geallieerde bommenwerpers die vanuit Engeland richting Duitsland vlogen, te onderscheppen [HL Diogenes bunker, Schaarsbergen; Junkershalle Vrijland Noord, bij Deelen] en plaatsten ze afvuurinstallaties voor *Vergeltungswaffen*: de V1 en V2. [HL collectie NMM].
De ligging van Nederland tussen de strijdmachten leidde ertoe dat een groot deel van de luchtoorlog zich boven ons land afspeelde met zo'n 6.000 gecrashte vliegtuigen als gevolg, zowel Duitse als geallieerde [HL Markeringspalen IJsselmeer; Plein '44 Nijmegen en Bezuidenhout Den Haag].
In de herfst van 1944 werden in het kader van de geallieerde operatie Market Garden – met als doel de doorstoot naar Duitsland en vooral Berlijn- delen van Nederland bevrijd [HL Droppingzones; John Frostbrug Arnhem] De lucht-grond-operatie hield te weinig rekening met belang van Antwerpen, waardoor alsnog de Slag om de Schelde moest plaatsvinden. Na het falen van Market Garden ging de geallieerde opmars moeizaam verder waarna deze in december tijdelijk stil kwam te liggen en voor velen de lange Hongerwinter begon.
Er werden voedseldroppings [HL Vliegveld Valkenburg/ Duindigt] uitgevoerd ten behoeve van de uitgehongerde bevolking. Uiteindelijk capituleerden de Duitsers in Nederland pas in mei 1945 [HL Hotel De Wereld Wageningen].

In Australië, Engeland en de VS vond Nederland bondgenoten bij het verdedigen van Nederlands-Indië en later bij het bevrijden ervan. Toen Nederland in mei 1940 capituleerde, duurde het nog tot december 1941 voordat de strijd in Indië losbarstte na de Japanse aanval op Pearl Harbor. Het geallieerde eskader van Karel Doorman werd verslagen door een superieure Japanse vloot.
Anders dan in bezet Nederland werd in Nederlands-Indië een heel groot deel van de Nederlandse en Nederlands-Indische burgerbevolking in kampen geïnterneerd. Ook buiten de kampen, waar het overgrote deel van de Indonesische bevolking verbleef, leed de bevolking door een snelle verpaupering en honger en onderdrukking [HL Museum Bronbeek Arnhem].
Voordat de Nederlanders na de capitulatie hun gezag in Nederlands-Indië konden herstellen, maakten Indonesische vrijheidsstrijders gebruik van het ontstane machtsvacuüm en riepen de onafhankelijkheid uit. Nederlandse troepen werden geweerd. Wel landden er direct Britse troepen die haastig de belangrijkste havensteden bezetten en de nabijgelegen Japanse gevangenkampen [HL Herinneringspark Bronbeek, Arnhem] bevrijdden.

Collaboratie en verzet
In de jaren voorafgaand aan de oorlog ontstond er ook in Nederland een nationaalsocialistische beweging: de NSB, die in 1943 zo'n 100.000 leden had. De knokploegen van de NSB, de Weerbaarheidsafdeling, werden in de volksmond Zwarthemden genoemd. Tussen 1936 en 1940 hield NSB-leider Anton Mussert op De Goudsberg in Lunteren [HL Muur van Mussert; hoofdkantoor Den Haag], zogenoemde Hagespraken, geïnspireerd op de toespraken van Hitler op het *Reichsparteitagsgelände* in Neurenberg. De Nederlandse overheid, politie en NSB hielpen de Duitse bezetter bij het opsporen, arresteren en wegvoeren van de Joodse bevolking.
De collaboratie met de Duitse bezetter kende vele gezichten. Nederlandse burgers werkten soms noodgedwongen mee met het Duitse bewind, zoals bestuurders en ambtenaren en mannen die door de Duitsers werden ingezet voor de Arbeitseinsatz [HL Fotocollectie NIMH]. Nederlandse burgers werden door de Duitsers opgeroepen als vrijwilliger, maar ook dikwijls gedwongen tot het uitvoeren van militaire bouwwerkzaamheden. Maar er was ook sprake van actieve collaboratie. In 1941 werd een Nederlandse SS-afdeling opgezet [HL Dam 4, SS-Wervingskantoor Amsterdam], die werden opgeleid op Landgoed Avegoor in het Gelderse Ellecom [HL Sporthal Avegoor, SS-Schule]. In totaal doorliepen zo'n 25.000 Nederlanders de SS-opleiding. Ook de politie in Nederland werd door de Duitsers opgeleid (politieopleidingsbataljon) op de Westenbergkazerne [HL] in Schalkhaar.
Dan waren er nog Nederlanders die informatie doorspeelden aan de Duitsers over schuilplaatsen waar Joden ondergedoken zaten of over de identiteit van verzetsstrijders. Na de oorlog werden (vermeende) collaborateurs en zogenaamde Jodenjagers gevangengezet. Beruchte landverraders zijn onder andere Anton van der Waals, Miep Oranje, Ans van Dijk en de leiders van de NSB. Vrouwen die tijdens de oorlog een relatie of contacten hadden met Duitse soldaten werden na de bevrijding als 'moffenmeiden' [HL Fotocollectie NIOD] vernederd en vaak in het openbaar kaalgeschoren.

Ook het verzet in Nederland tegen de Duitse bezetter kende vele gezichten: groot, klein, actief en passief, symbolisch en gewapend. In het begin van de bezetting was er nog weinig verzet en al helemaal niet met wapens. Al in 1941 werd de Duitse onderdrukking harder en namen verzetsacties toe, onder andere van studenten en CPN-aanhangers. De Februaristaking in 1941 [HL De Dokwerker, Amsterdam] geniet veel bekendheid, maar de ommekeer vormde de April-meistaking in 1943. De harde Duitse reactie op die staking lokte nog meer verzet uit. Daarna volgden de eerste liquidaties van foute Nederlanders of Duitse militairen (in totaal zo'n 600) en verrichtten verzetsgroepen overvallen op distributie-kantoren (onder meer om voedselbonnen te krijgen) en op gemeentehuizen om persoonsbewijzen voor verzets-mensen en onderduikers te bemachtigen. Ook werden bruggen, spoorwegen, belangrijke gebouwen (zoals een bevolkingsregister) door verzetsmensen gesaboteerd, opgeblazen of in brand gestoken. Vanaf september 1944 tot de bevrijding vond de Spoorwegstaking plaats. De Duitse bezetter beantwoordde deze verzetsdaden bijna altijd met harde represailles. In totaal zijn in Nederland tijdens de oorlog drieduizend mensen gefusilleerd, bijna allemaal verzetsmensen.

Vergeleken met de rest van Europa waren er in Nederland veel onderduikers [HL Anne Frank Huis Amsterdam; Corrie ten Boomhuis Haarlem; Nationaal Onderduik-museum Aalten; Het Verscholen Dorp Vierhouten; 't Hooge Nest in Naarden; Onderduikershol in Valtherbos; Onderduikhol Diever]. Meer dan 350.000 mensen doken onder, waaronder 28.000 Joden, mannen die wilden ontkomen aan de Arbeitseinsatz en mensen die openlijk kritiek hadden geuit op de Duitse bezetter. De illegaliteit en de hulp aan onderduikers namen toe, en het aantal verzetskranten groeide. Ook veel vrouwen namen deel aan het verzet. Bekende vrouwelijke verzetsstrijders zijn Hannie Schaft, Jacoba van Tongeren en Truus Menger-Oversteegen. Bekende verzetsmannen waren Bernardus IJzerdraat, Henk Sneevliet, Johannes Post, George Maduro, Pim Boellaard, Henk van Randwijk, (broers) Walraven van Hall en Gerrit van der Veen etc. [HL Erebegraafplaats Bloemendaal; Herdenkingsplaats de Waalsdorpervlakte; Oranjehotel in Scheveningen]. Tenslotte vond in Nederlands-Indië verzet tegen de Japanse bezetter plaats, eerst nog door kleine groepen militairen en later door burgers. Meer dan 2000 verzets-lieden verloren uiteindelijk hun leven en liggen in Jakarta begraven [HL Ereveld der geëxecuteerden Ancol, Jakarta].

Kranslegging door Koningin Maxima en Koning Willem-Alexander op de Dam tijdens de Nationale Dodenherdenking op 4 mei.
Foto: Commons Wikimedia.

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Oorlogsfase	Subverhaal	Highlight	Motivatie
Vooravond WO II 1938-1939	Voorbereidingen, militair en politiek (opkomst NSB)	Nederlandse kazematten langs de grens; Peel-Raam-stelling (onderdeel totaallinie Peel-Raam/ Betuwe-/Grebbe-/Valleilinie) (diverse RM); Q-(kazematten)-linie NHW aanpassingen (plofsluis Nieuwegein (RM))	Kenmerkend voor NL is de verdediging met (inundatie)linies. In aanloop naar WO II werden de bestaande linies gemoderniseerd. Ze kennen mede daardoor een sterke historische gelaagdheid.
		Elias Beeckman kazerne, Ede (RM)	Ede bouwde als garnizoensplaats diverse kazernes in de aanloop naar WO II, waaronder deze uitgebreide locatie.
		Muur van Mussert (RM), Lunteren	Het ensemble van de Muur van Mussert met aanleg is een toonbeeld van intolerantie in politiek en maatschappij.
	Mobilisatie	Aanplakbiljetten met mobilisatieoproep NMM	De posters getuigen van de mobilisatie en de collectieve communicatie naar dienstplichtigen en vrijwilligers.
	Joodse vluchtelingen	Joodse werkdorp Wieringermeer (RM); Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork (RM)	Gebouwd voor opvang van Joodse vluchtelingen, veroorzaakt door toenemend antisemitisme in Duitsland waarbij de Joodse vluchtelingen ook zelfredzaam aan de kampen bouwden. De metamorfose van Westerbork tijdens WO II maakt dit extra wrang. Deze 'wachtkamer van de vernietigingskampen' is een plaats met grote herinneringswaarde, en heeft daarom het Europese Erfgoed label ontvangen.
	Veiligstellen topstukken kunst-collectie	Kunstbewaarplaatsen Heemskerk (RM); Kunstbunker Paasloo (RM); Kluis Sint Pietersberg; Nachtwachtsleuf Rijksmuseum (RM)	Als les uit WO I wilde men de 'grootste' kunstwerken in Nederland een veilige plek geven. Hiervoor werden bunkers gebouwd en natuurlijke plekken zoals Limburgse mergelgrotten ingericht.
Inval 1940	Duitse inval/ strijd	Brandgrens Rotterdam; Monument De Verwoeste Stad (RM); Vliegveld Bergen; Slagveld Kornwerderzand; Slagveld Grebbeberg met monument en ereveld; strijdtoneel Mill; Moerdijkbruggen	Locaties van de bombardementen op R'dam die Nederland op de knieën dwongen en van veldslagen die zijn geleverd, zijn van grote herinneringswaarde. Het monument op de Grebbeberg en het ereveld herinneren aan de verdediging van het land en de slachtoffers die daarbij vielen. De Grebbeberg en Kornwerderzand zijn de enige plekken die als daadwerkelijk slagveld aangemerkt zouden kunnen worden. Het strijdtoneel bij Mill herinnert aan de ontspoorde Duitse pantsertrein bij de Peel-Raamstelling. De Moerdijkbruggen zijn herinnerings-dragers van de Slag om de residentie en Vesting Holland.
	Nederlandse capitulatie	Johannes Postschool Rijsoord; Binnen ensemble Hoek van Holland: Fort Hoek van Holland	Rijsoord is de plek waar Nederland na het bombardement op Rotterdam de overgave tekende. Op het Fort Hoek van Holland waar het NL kabinet bijeen was gekomen werd de laatste vergadering van het kabinet op Nederlands grondgebied gehouden. Hierna vertrok het kabinet per schip naar Engeland.

Bezetting 1940-1945	Militaire organisatie van Duitse bezetter, waaronder nieuwe Duitse oorlogstechnieken/ Duitse linies Arbeitsdienst/ Arbeitseinsatz	Atlantikwall (deels RM); Sperrgebiet Den-Haag en ruim 2000 V1-en V-2 inslagen in Nederland Fotocollectie NIMH Arbeitseinsatz	De Atlantikwall is een verdedigingslinie met versterkte locaties om bijvoorbeeld een haven of andere strategisch punten heen, en met lichter bewapende tussenstukken. In oktober 1942 werden grote delen van de kuststreek tot Sperrgebiet verklaard en grotendeels geëvacueerd, waaronder een deel van Scheveningen en Den Haag, in voorbereiding op een geallieerde invasie. In totaal moesten in Zuid-Holland 300.000 mensen evacueren en werden duizenden huizen langs de kust gesloopt.
		Duitse vliegvelden in Nederland, waaronder Deelen (RM); Venlo; Gilze-Rijen (kompas-compenseer-schijf, (RM); V-1 en V-2 (in collectie NMM).	De Duitse bezetter breidde bestaande vliegvelden uit en legde nieuwe aan, zoals vliegveld Deelen. Bijbehorende gebouwen en structuren werden gecamoufleerd als bijvoorbeeld dorp om geallieerde bommenwerpers te misleiden.
		Fotocollectie NIOD en NIMH van graven tankgrachten en bouw van versperringen; NAD kamp Vledder met monument en Gasselte en Ten Arlo	Nog maar zeer weinig restanten getuigen van de door de bezetter verplichte tewerkstelling in werkkampen; bij een ontsnap-pingsactie uit Vledder werden verscheidene jonge mannen geëxecuteerd.
	Civiele organisatie	Stützpunkt Clingendael, bunker Seyss-Inquart in Wassenaar (RM); Polizeikaserne; Seyss-Inquart-bunker in Apeldoorn; Kantoor Mussert (Groen van Prinstererhuis), Den Haag	De bunker van Seyss-Inquart ligt in park Clingendael en diende als schuilplaats in geval bombarde-menten of gevechten. Er liggen meerdere bunkers omheen ter bescherming en ondersteuning. Later is het Stützpunkt opgenomen in Stützpunkt Gruppe Scheveningen onder SS-beheer. Naast de bunker ligt de voormalige Polizei-kaserne die na de oorlog door de Koninklijke Landmacht is gebruikt. Mussert heeft als politicus (en ingenieur) een aantal bouw-kundige zaken naar zijn hand gezet in dit kantoor.
	Collaboratie	Hoofdkwartier NSB Maliebaan 35 Utrecht; Dam 4, Amsterdam: werving Nederlandse SS'ers (RM); SS-Schule Avegoor (GM) in Ellecom, opleiding Nederlandse SS'ers; Politieopleiding Westenbergkazerne Schalkhaar; Stadhouderskade 40, Amsterdam – uitgeverij Hamer	Deze locaties zijn gekoppeld aan Nederlanders die met de Duitse bezetter heulden of samenwerkten.
	Verzet	Blokhuispoortgevangenis Leeuwarden; Spuistraat 28 in Amsterdam (RM), hulpstudio 2 (drukkerij illegale pers); Erebegraafplaats Bloemendaal in Overveen (RM); Beeld De Dokwerker Amsterdam (RM); Cellengang Oranjehotel Scheveningen (GM) en Fusilladeplaats Waalsdorpervlakte; Herdenkingshof Putten (RM); Engelandvaarders-Museum, Noordwijk en het monument Engelandvaarders Katwijk; Ereveld Ancol Jakarta	Deze locaties zijn te koppelen aan het verzet tegen de Duitse en Japanse bezetter. Engelandvaarders ontsnapten naar Engeland om van daaruit verder te strijden voor Nederland. Het Ereveld Ancol in Jakarta is de "Waalsdorpervlakte" van Nederlands-Indië: verzetsstrijders tegen de Japanners werden hier vermoord en liggen hier begraven.

	Luchtoorlog boven Nederland en bombardementen	Bombardement Plein '44 Nijmegen; Bommen op Bezuidenhout Den Haag; Markeringspalen vliegtuigwrakken IJsselmeer en -polders; Radar-installaties Biber in Oostvoorne en op Terschelling de Tiger stelling; Junkershalle Vrijland Noord (RM); Diogenes bunker in Schaarsbergen (RM) en Caesar-bunker in Driebergen (GM)	De locaties getuigen van de luchtoorlog in WO II die voor een groot deel boven Nederland plaatsvond. Radar was daarbij een technische vernieuwing die ook de zgn. 'Nachtjacht' mogelijk maakte (vliegveld Deelen met Diogenes bunker). Zoals ook de radar-installaties van o.a. de Biber in Oostvoorne en op Terschelling de Tiger stelling. Het netwerk van de Duitse luchtverdediging communiceerde met Diogenes- en Caesarbunker.
	Marine/ zeeoorlog	Monument van de Koopvaardij, Vlissingen; Schnellbootbunker en Torpedo-opslagbunker, IJmuiden. Hr. Ms Crijnssen	In Vlissingen staat een van de weinige monumenten die herinneren aan de dood van vele bemanningsleden van de koopvaardij. In IJmuiden bevindt zich de Schnellbootbunker, de grootste bunker uit de Atlantikwall, die plaats bood aan 18 S-boten en een flottielje torpedoboten van de Duitse Kriegsmarine. De S-boten patrouilleerden op de Noordzee en konden vanuit zee de bunker invaren en lagen dan veilig. Mijnenveger Hr. Ms Crijnssen was een van de laatste schepen die na de verloren Slag in de Javazee een veilig heenkomen in Australië konden vinden en uit Japanse handen bleef.
	Onderdrukking en vervolging van Joden, Roma en Sinti, homo's, politieke tegenstanders en verzetsmensen	Kamp Westerbork (RM); Kamp Amersfoort (RM); Kamp Vught (RM); Hollandsche Schouwburg (RM); Anne Frankhuis (RM); Corrie ten Boomhuis Haarlem (RM); Orgelzolders Breepleinkerk Rotterdam; Onderduikershol in Valtherbos; Het Verscholen Dorp in Vierhouten; Nationale Onderduik-museum Aalten (RM); 't Hooge Nest Naarden; Onderduikhol Diever	Op veel plekken in Nederland heeft de onderdrukking, vervolging en moord op Joden, Roma en Sinti, homo's, politieke tegenstanders en verzetsmensen zijn sporen nagelaten. Kampen als Westerbork, Vught en Amersfoort zijn ingericht als herinneringscentra. Ook voormalige onderduikplaatsen en verdwenen kampen, zoals Schoorl, zijn belangrijke herinneringsdragers.
	Evacuaties en Honger-winter	Hongerwinter (foto NIOD)	Barre oorlogswinter 1944-1945 met een grote schaarste aan voedsel en brandstof. Dit leidde tot zo'n 20-25.000 slachtoffers, vooral in de steden in het niet-bevrijde westen van Nederland
Bevrijding 1944-1945	Opmars geallieerden, waaronder Slag om de Schelde en Operatie Market Garden, en voedselhulp; Bevrijding	John Frostbrug Arnhem (RM); Fliegerhorst Havelte; Droppingzones Market Garden, zoals Groesbeek; Hotel de Wereld; Vliegveld Valkenburg/Duindigt; Monument Poolse troepen in Driel; Amerikaanse graffiti in bomen Duivelsberg bij Berg en Dal	De 'brug te ver' in Arnhem staat voor de mislukte Operatie Market Garden en markeert de scheidslijn tussen bevrijd Nederland en het deel dat de Hongerwinter in ging. Vliegveld Havelte werd zwaar gebombardeerd in mei 1940 (6x zo veel bommen als op Rotterdam), september 1944 en maart 1945, waarvan nu nog steeds vele bomkraters en andere sporen terug zijn te vinden. Vliegveld Valkenburg is relevant vanwege voedseldroppings. Hotel de Wereld is een symbolische plaats met een hoge herinneringswaarde.
Na de oorlog		Amerikaanse begraafplaats Margraten; Duitse begraafplaats Ysselsteyn; Interneringskampen NSB-ers; fotocollectie "moffenmeiden" NIOD	Begraafplaats van ruim 8300 gesneuvelde Amerikaanse militairen in Margraten. En begraafplaats Ysselsteyn van ruim 32.000 Duitse militairen, de grootste militaire begraafplaats in Nederland en de enige voor deze groepen in Nederland.

Thema 9: Het verhaal van de Koude Oorlog

De Koude Oorlog was een politiek-ideologische strijd tussen enerzijds het democratische Westen (NAVO) en anderzijds de communistische Sovjet-Unie en haar bondgenoten/satellietstaten (Warschaupact). De twee machtsblokken stonden economisch, technologisch, cultureel en politiek-militair tegenover elkaar. Gedurende de Koude Oorlogsjaren zetten diverse crisismomenten de verhoudingen nog meer op scherp. Het nucleaire afschrikkingsevenwicht bleek steeds de stabilisator van de Koude Oorlog. Uiteindelijk eindigde de Koude Oorlog door het ineenstorten van het communistische systeem in het Oostblok, gesymboliseerd door de val van de Berlijnse Muur in 1989.
Nederland ruilde na de Tweede Wereldoorlog zijn neutraliteit in en werd lid van de NAVO. Aanvankelijk bouwde Nederland aan de IJssellinie [HL Olst] als potentiële frontlinie. Daarnaast werd er een landelijk netwerk van honderden luchtwachttorens opgezet [HL Luchtwachttorens] voor het – met oog en oor – waarnemen en volgen van vijandelijke laagvliegers die onder de radar doorvlogen. Maar vanaf 1958 schoof de NAVO-verdediging naar het oosten op tot achter de Duitse rivier de Weser en vanaf 1963 naar de Duits-Duitse grens. Het leger betrok in het kader van de zogeheten voorwaartse verdediging, bases op de Noord-Duitse laagvlakte en elders in West-Duitsland (o.a. Seedorf).
Het Warschaupact was in numeriek opzicht superieur aan de NAVO. Een grootschalig offensief waarbij de aanvallers richting de Noordzeehavens zouden oprukken, gold als het gevaarlijkste scenario. Een dergelijke invasie, alsook een eventuele verdediging hiertegen, kon waarschijnlijk alleen tot stand worden gebracht door de inzet van (tactische) kernwapens. Na de val van de Muur zijn in Oost-Duitse archieven aanvalsplannen van het Warschaupact tegen West-Europa en Nederland ontdekt, inclusief de inzet van kernwapens op Nederlandse steden [HL Poolse militaire landkaart, NMM].

Voor het politieke bestuur op gemeentelijk, provinciaal en rijksniveau werden beschermende onderkomens gebouwd. Onder de diverse ministeries werden 'noodzetels' gebouwd en ingericht om de voortgang van het politieke bestuur te waarborgen nadat "de bom was gevallen" [HL Noodzetel onder ministerie van Financiën t.b.v. AZ en EZ]. Ook werd er voorzien in beveiligde onderkomens voor vitale functies als radio, telefoon, meteo, nutsvoorzieningen, NS, gezondheidszorg etc. [HL Zenderpark Lopik; NCO-Bunker Arnhem; KNMI-Bunker in De Bilt; NS-Bunker in Maarsbergen; Noodhospitaal UMC/AMC]. Kortom, er waren zowel militair als civiel de nodige netwerken die onderling met elkaar verbonden waren. Alles leek met alles verknoopt, vaak ondergronds, onzichtbaar en ontoegankelijk. Zo ontstond een veelal geheim militair en bestuurlijk landschap in Nederland ter voorbereiding op een mogelijke Derde Wereldoorlog.

Nederland accepteerde als eerste NAVO-land in Europa in 1957 eigen kernwapentaken. De kernwapensystemen werden opgeslagen op locaties die publiek geheim waren: vele lichtingen Nederlandse dienstplichtigen werden onder toezicht van Amerikaanse militairen ingezet om deze wapens te bewaken [HL SAS Site 't Harde]. Amerika had in het naoorlogse Nederland veel in de melk te brokkelen. Met de Marshallhulp werd ook de economie weer vlot getrokken. De hulp was deels geboren uit liefdadigheid, maar was vooral ook politiek gemotiveerd. Met financiële hulp en de Foreign Military Aid probeerde Amerika de landen in Europa meer in zijn invloedssfeer en uit die van de Sovjet-Unie te trekken.
De oorlogsdreiging en de afspraken in de NAVO maakten dat Nederland zijn krijgsmacht moest uitbreiden.
De militaire dienstplicht werd fors uitgebreid, hetgeen een snelle realisatie van nieuwe voorzieningen vereiste. In een opmerkelijk snel ontwerp- en bouwproces werden in de jaren 1951-1952 vijf kazernes voor de landmacht gerealiseerd in Steenwijkerwold, 't Harde, Nunspeet, Ermelo en Ossendrecht voor in totaal zo'n 15.000 man [HL Kazerne en PMT Ossendrecht].
Zowel de landmacht als de luchtmacht gebruikten na de oorlog vooral Brits en later Amerikaans materieel. De Amerikaanse luchtmacht kon zich vestigen op vliegbasis Soesterberg [HL Vliegbasis Soesterberg], maar stond onder Nederlands operationeel commando. Hoewel Nederland op grote afstand van de Sovjet-Unie ligt en de dreiging daardoor misschien ver weg leek, kwamen bijvoorbeeld de onderzeeërs van de marine geregeld dicht bij hun Russische evenknieën in de buurt [HL Marinehaven Den Helder].
De uitbreiding van de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog vroeg, naast personele uitbreiding, ook om uitbreiding van de militaire infrastructuur , zoals honderden opslagplaatsen, munitie- en mobilisatie-complexen [HL MOB-Complex Wanroij; MMC-Complex Nieuw-Balinge] en oefenterreinen [HL Landmacht Ede, Ginkelse Hei], en uitbreiding van bestaande vliegvelden; dit alles om een opmars van de Sovjet-Unie te stuiten, vandaar de legering van Nederlandse troepen in Duitsland en van Duitse en Amerikaanse troepen in Nederland (Budel en Soesterberg.

Tegelijkertijd heerste er onder de bevolking angst voor een atoomaanval door de Sovjet-Unie en vielen er bij elk huishouden brochures in de bus met instructies ter bescherming voor als de bom zou vallen. Iedere eerste

maandag van de maand loeide om twaalf uur de sirene als test. Met het buiten gebruik stellen van dit landelijke alarmsysteem ('geluidsmonument van de Koude Oorlog', aldus Maarten van Rossum) in 2021 zal een immaterieel aandenken aan de Koude Oorlog verstommen [HL Sirene BB Rijswijk].
Naast de uitgebreide militaire infrastructuur werden ook voorzieningen getroffen om bij een kernaanval hulp te kunnen bieden aan de bevolking. De Bescherming Bevolking (BB) werd opgericht – als onderdeel van de zogenaamde Civiele Verdediging – met BB-commando-posten in een hiërarchische opzet door heel Nederland [HL Bunkercomplex Overvoorde, Rijswijk met BB-commandopost]. Gemeentes bouwden bovendien ondergrondse schuilkelders voor de bevolking [HL Schuilplaats Oss].

Er waren regelmatig grootschalige demonstraties van vredesbewegingen. Het bekendst zijn de protesten tegen kruisvluchtwapens op vliegbasis Woensdrecht begin jaren '80 waarbij honderdduizenden mensen op de been waren [HL Hek Woensdrecht basis; Bunkercomplex voor kruisvluchtwapens op Woensdrecht]. Nederland bedong bij de NAVO anderhalf jaar uitstel en de garantie dat deze wapens in 1985 niet geplaatst zouden worden als de Sovjet-Unie stopte met plaatsing van hun SS-20 raketten. Door het INF-akkoord afgesloten in december 1987, verviel de noodzaak om raketten te plaatsen. Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991, en daarmee het Warschaupact, brak een nieuw tijdperk aan. Er ontstonden nieuwe vijandbeelden en militair strategische inzichten. Vrijwel de volledige militaire en civiele infrastructuur van de Koude Oorlog verloor zijn functie.

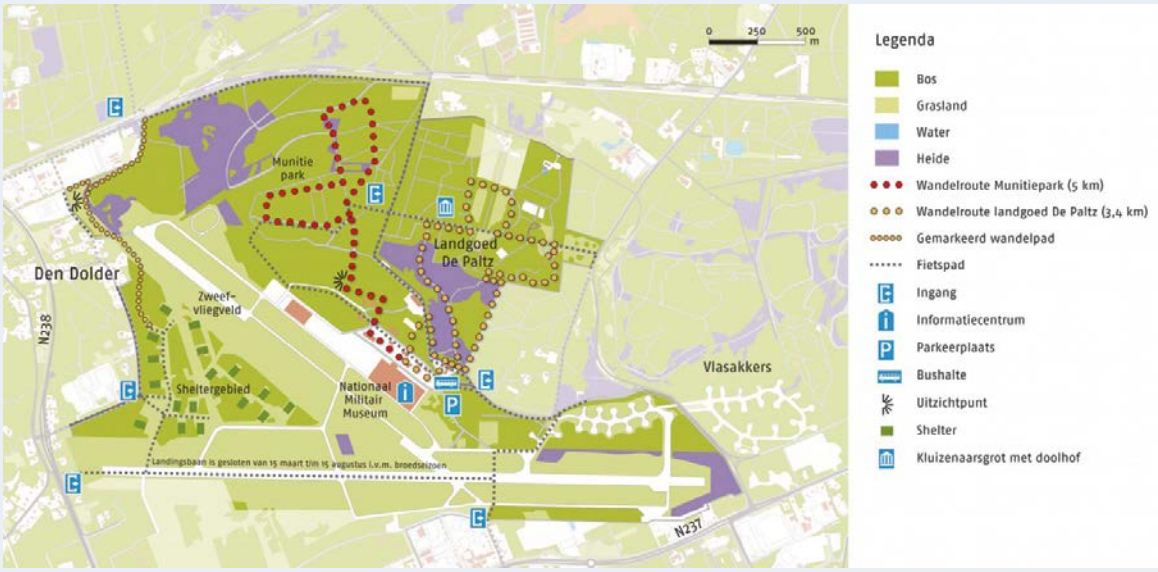

Plattegrond van het herontwikkelde terrein van de voormalige vliegbasis Soesterberg met aandacht voor recreatie, natuur en erfgoed.
Foto: Het Utrechts Landschap.

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn		Highlight	Motivatie
Militaire Verdediging			
Krijgsmachtonderdelen KL, KLu, KM, KMAR	Dienstplicht	Kazerne met Protestants Militair Tehuis (PMT) in Ossendrecht; PMT bij de Johannes Postkazerne in Havelte (PM)	Belang typische opkomst-kazerne met PMT Ossendrecht waar 1/3 van de dienstplichtigen zich moesten melden. In kader van de verzuiling NL waren per overtuiging ontspanningscentra ingericht. Protestants Militair Tehuis in Havelte is een gaaf exemplaar. De IJssellinie is enige Nederlandse verdedigingslinie met veel landschappelijke ingrepen gebaseerd op inundatie, o.a. rondom Olst-ensemble. Past in herinnering Nederland linieland. Positie Nederland met Airbase Soesterberg binnen de NAVO, cultuurhistorische gelaagdheid (ook WO II). KLu Nieuw-Milligen van belang als aansturing militair luchtverkeer en bewaking NL luchtruim, nu nog. Ook met een netwerk uitkijkposten (raatbouw) werd luchtruim visueel bewaakt. Historische marinehaven Den Helder, met enige basis NL onderzeeërs. Rijkswerf al RM. Radarbol Scheveningen is symbool van militair technologische ontwikkelingen in NAVO-verband. Op het historisch gelaagde Vinetaduin in Hoek van Holland staat de Amerikaanse Troposcatter, die de verbindingen verzorgde tussen Europa en VS.
	Militaire structuren	IJssellinie met als belangrijke cluster Olst met hospitaal, commandobunker, Terp verdedigingsdriehoek, LAACH-bunker, in gebetonneerde Shermantank-koepel	
	Vliegvelden	Vliegbasis Soesterberg, mede gebruikt door VS, met belangrijkste objecten de shelters, ZULU-hangaar (GM) en Amerikaanse commando-bunker 600	
	Luchtverdediging	Sector Operations Centre Nieuw-Milligen en MilATCC (Military Air Traffic Control); Korps Luchtwachtdienst met een systeem van uitkijktorens, o.a. de raatbouwtorens zoals in Hees (GM), Oudemirdum, Warfhuizen, Strijensas (GM) en Winschoten; TNO radarbol, Scheveningen	
	Haven	Marinehaven in Den Helder met oppervlakteschepen en onderzeeërs	
Communicatie	Lange afstandsverbindingen	Vinetaduin Hoek van Holland met Troposcatter (RM)	
Internationale Samenwerking	Atoomtaken	SAS site 't Harde; Speciaal gebouwde shelters voor kruisvluchtwapens op Woensdrecht; Poolse aanvalskaart, NMM	Opslag nucleaire granaten in 't Harde, bewaakt door Nederlandse dienstplichtigen. De bewaking van de binnenring (opslag granaten) geschiedde door de Amerikanen. Compleet ensemble hoort bij historische gelaagdheid nabije kazernes. De Poolse aanvalskaart is enig in zijn soort en maakt duidelijk dat Nederland een nucleair doelwit was voor het Warschaupact
	Publieke kant	Vml. Amerikaanse Ambassade Den Haag (RM). Nabij vliegbasis Soesterberg werden de rechtbank Camp Amsterdam en McDrive in Huis ter Heide gebouwd.	Amerikaanse ambassade op symbolische centrale plek in de hofstad. KO ging gepaard met toenemende politiek-militaire en culturele invloed van Amerikaanse, zoals 'hun' rechtbank Base Chapel en 1e McDrive in NL. Beide met herinneringswaarde.
	NAVO	Joint Operations Centre NORTHAG / TWO ATAF. NAVO-hoofdkwartier Brunssum en Cannerberg. NAVO Wilhelmina-kazerne	Commandostructuren. Brunssum nog steeds in gebruik. Hoofdkwartier in de Cannerberg is nu publiek toegankelijk.
Paraatheid en preparatie	Paraatheid Luchtmacht	ZULU-hangaar op Soesterberg (GM)	Symbool voor permanente staat van 24/7 paraatheid van 2 Amerikaanse straaljagers. Hangaar met sloop bedreigd.
	Informatie en spionage	'Spionnenschool' in Oranje Nassau kazerne Harderwijk.	Training en opleiding over 'de Rus' de 'sectie stiekem'.

	Mobilisatie & Munitie-magazijnencomplexen & brandstoffen	MOB-complex Wanroij MMC-complex Nieuw-Balinge (RM); Hoofdkwartier DPO Noordwijk en DPO Operationeel station, Lopik.	Netwerk honderden opslag-plaatsen en knooppunten voor materieel voor te mobiliseren troepen. Grotendeels onder-gronds.
	Oefenterreinen	Oefenterrein Landmacht Ede / Ginkelse heide. Oefenruïnes Crailo.	Ede als historische militaire legerplaats. En oefendorp Crailo.
Civiele Verdediging			
Bestuur	Noodzetels	Noodzetel onder het Ministerie van Financiën t.b.v. Min. AZ en Min. Fin. Noodzetel t.b.v. Ministerie van EZ; Pre-noodzetel tbv Rijksverkeersinspectie Delfzijl	Den Haag: Ondergrondse onderkomens regering in geval van crisis en atoomoorlog. Ensemblewaarde EZ, compleet en intact interieur. Delfzijl: Coördinatie vervoer over weg en water van troepen richting Duitsland.
Algemene voorzieningen	Radio	NCO-noodstudio bij zenderpark Lopik.	Spil in communicatie naar de burger.
	Gezondheidszorg	Calamiteitenhospitaal – UMC Utrecht. Noodhospitaal Civiele Verdediging – AMC Amsterdam	Spil in gewondenzorg bij crises en oorlog.
	PTT	NCO-bunker Arnhem t.b.v. PTT-noodnet en telecom voorzieningen. NCO PTT in Venlo	Instandhouding telefonie in tijden van crises en oorlog. NCO PTT Venlo is inmiddels een museum.
	Meteo	KNMI-bunker in De Bilt onder het gebouw.	Spil in monitoren fall out. Nog in goede staat.
	Spoorwegen	NS-bunker Maarsbergen t.b.v. de NS-directie; NCO NS rayon verkeersleidingspost – Kijfhoek.	Schuilen personeel en coördinatie spoorwegen.
	Infrastructuren	Rijkswaterstaat, brughoofden	Rijkswaterstaat, veiligstellen watervervoer voor militaire voorraden.
Bescherming Bevolking	Commandoposten	Bunkercomplex Overvoorde te Rijswijk, samen met oefenruïne. BB – commandopost – Venlo	Rijswijk: gaaf BB complex met museaal beheerd interieur en een historische gelaagdheid en ensemblewaarde met een oefenruïne. Venlo: een bijzondere bouw omdat de bunker rond is en later met een ring versterkt en uitgebreid is.
	Schuilen	BB – openbare schuilplaatsen – parkeergarage op Jurgensplein in Oss	Voorbeeld van zgn. Combinatiebouw voor een passantenschuilplaats. Publieke toepassing met een CV-taak. Grotendeels intact en ingericht met openstellingen.
	Luchtalarm	Sirene voor het geven van luchtalarm signalen; voor bombardementen, gifgas of atoomgevaar.	Ontwikkeld in aanloop van WO II en van groot nut geweest. Doorgezet in KO als enig medium om gehele bevolking te informeren omtrent dreigend gevaar.
Civiel & Maatschappelijke ontwikkeling en reacties			
Protesten	Kruisvluchtwapens	Protesten bij Vliegbasis Woensdrecht bij het hek tegen mogelijke plaatsing van kruis-vluchtwapens met atoomlading.	Hek heeft hoge herinneringswaarde.
Angst	Voorlichting	'De Wenken'. Dienstweigeraarsgevangenis.	Om de burgers meer handvatten te kunnen aanreiken voor de zgn. “zelfbescherming” voor huis en gezin werden “De Wenken” verspreid.

Thema 10: Het verhaal van de Nederlandse missies over de wereld

Krijgsmachten zijn in eerste instantie opgericht om het eigen grondgebied te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, hoewel uiteraard ook offensieve acties kunnen worden ondernomen. Gaandeweg ontstond de behoefte om met de krijgsmacht ook proactief conflictzones op te zoeken om daar conflicten in de kiem te smoren, strijdende partijen uit elkaar te houden, de vrede gewapenderhand af te dwingen of om zelf deel te nemen aan het gevecht. Naast militaire opdrachten werd steeds vaker een beroep gedaan op de capaciteit van krijgsmachten voor het verlenen van humanitaire hulp bij rampen. Defensie hanteert hiervoor het begrip "missie" en vermeldt vanaf 1947 tot heden 122 missies (mei 2019). Hierbij worden drie soorten missies onderscheiden: waarnemingsmissies, vredeshandhavende missies en vredesafdwingende missies. Missies worden uitgevoerd onder de vlag van de Verenigde Naties, NAVO of Europese Unie.

1. Missies:

De Korea-oorlog (1950-1953) werd uitgevochten tussen het communistische Noord-Korea en het prowesterse Zuid-Korea, dat werd gesteund door de Verenigde Naties, de facto de VS, en militaire bijstand ontving van diverse VN-landen. Nederland heeft een detachement troepen gestuurd van rond de 5.000 militairen en ook marine-eenheden. Er zijn tijdens deze VN-missie/oorlog 125 Nederlanders gesneuveld. In Zuid-Korea, in Saemal (nabij Hoengseong) bevindt zich een herdenkingsmonument [HL Monument 'Nederlandse Troepen in Korea']. Op de Oranjekazerne in Schaarsbergen bevindt zich het Korea-museum [HL Korea-museum]. Daar bevindt zich ook een monument.

In 1978, tijdens de Libanese Burgeroorlog, werd het zuiden van Libanon bezet door het Israëlische leger. De Veiligheidsraad eiste via Resolutie 425 de terugtrekking van het Israëlische leger. Om dit te bereiken werd een VN-vredesmacht in Zuid-Libanon gestationeerd waarop de Israëlische troepen zich vervolgens (gedeeltelijk) terugtrokken. Nederland leverde van 1979-1985 een bijdrage aan de troepenmacht in Libanon met een bataljon en later een compagnie. In totaal dienden er zo'n 9.000 man bij UNIFIL. In Libanon, in de buurt van Tyre, staat een herdenkingsmonument voor alle omgekomen UNIFIL-militairen. Het UNIFIL-monument voor Nederlandse slachtoffers [HL] uit 1983, dat eerst in Haris bij het Dutchbat-hoofdkwartier stond, is overgeplaatst naar de Johannes Postkazerne in Havelte. Het betreft een gedenkteken met ernaast een karakteristiek wit YP 408 pantserwielvoertuig. Het NMM heeft een collectie met betrekking tot deze periode.

Na de Suezcrisis in 1956 liepen de spanningen in de Sinaï op. Als gevolg hiervan brak er in 1967 een nieuwe oorlog uit: de Zesdaagse Oorlog. Israël veroverde de Sinaï op Egypte. In oktober 1973 probeerde Egypte de Sinaï te heroveren, maar dit mislukte. Wel leidde dit tot Israëlisch-Egyptisch vredesoverleg (Camp David akkoord 1979). Nederland leverde tussen 1982-1995 een bijdrage aan de ontplooiing van een vredesmacht, de Multinational Force and Observers (MFO) in de vorm van een verbindingscompagnie voor de Force Signal Unit en Marechaussees voor de Force Military Police Unit. Nederland heeft rond de 2.600 militairen ingezet. Hoewel het bij buitenlandse missies veelal ging om landmacht- en luchtmachteenheden werden er ook regelmatig marine-eenheden vanuit de marinehaven in Den Helder [HL] ingezet ter ondersteuning, patrouille en observatieactiviteiten. De voormalige onderzeeër Hr. Ms. Tonijn [HL] heeft bijzondere operaties uitgevoerd langs tal van potentieel vijandelijke kusten door onderwater inlichtingenwerk en waarnemingen uit te voeren.

2. Opleiding, training en kazernes:

Om al deze missies en uitzendingen – naast de inspanningsverplichting i.v.m. de Koude Oorlog – te kunnen waarmaken, was er veel opleidings- en trainingscapaciteit nodig. Op de Adolf van Nassau kazerne in Zuidlaren [HL], die gebouwd was in de aanloop tot de Tweede Wereldoorlog, werd een parate eenheid gelegerd die o.a. betrokken was bij de gijzeling in de Franse ambassade en de Molukse treinkaping, maar ook de thuisbasis was van een UNIFIL-eenheid. Op schietkamp De Harskamp [HL ISK De Harskamp] werden en worden nog steeds uitgebreide schiet- en gevechtsoefeningen gehouden. Het oefendorp 'Oostdorp' op dezelfde legerbasis [HL] is hiervoor flink uitgebreid. Een in 1969 drooggelegd deel van het Lauwersmeer is ook bestemd als oefenterrein voor Defensie [HL Oefenterrein Marnewaard]. In 1990 werd daar gestart met het bouwen van een oefendorp wat tot een der grootste van West-Europa behoort. Binnen- en buitenlandse eenheden en diensten komen hier voor oefeningen.
Op legerplaats De Harskamp worden opleidingen verzorgd door de School voor Vredesmissies [HL]. Deze school is ook verantwoordelijk voor de missiegerichte opleiding (MGO) voor militairen en burgerpersoneel van het ministerie van Defensie voor uitzendingen wereldwijd. Lange tijd onderhield de landmacht haar verbindingen vanuit de voormalige Seyss-Inquart bunker [HL] in Wassenaar.

Het van oorsprong civiele vliegveld Eindhoven werd gebouwd in 1932 en tijdens de mobilisatie gevorderd voor militair gebruik. Nadien werd het een civiel en militair gecombineerd vliegveld [HL Vliegbasis Eindhoven]. De belangrijkste taak van het vliegveld is het uitvoeren van militair luchttransport voor wereldwijde militaire operaties, humanitaire missies en speciale opdrachten. Het is ook veelal de vertrek- en thuiskomstplek van uitgezonden eenheden.

3. Herdenken en nazorg:
In 1947 besloot de Nederlandse regering de stoffelijke resten van de Nederlanders die in Duitsland waren omgekomen over te brengen naar Nederland. Om dit besluit uit te kunnen voeren, begon de Oorlogsgravenstichting in 1948 met de aanleg van een ereveld in Loenen waar nu bijna 4.000 Nederlanders begraven liggen. Het ereveld geeft een goed beeld van de verscheidenheid aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog: gesneuvelde militairen, burgers/verzetsstrijders, politieke gevangenen, Engelandvaarders en slachtoffers van de gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Sinds de jaren tachtig vormt Nationale Erebegraafplaats Loenen [HL] niet alleen de laatste rustplaats voor slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook militairen en burgers die zijn omgekomen tijdens humanitaire en/of vredesmissies worden er (her)begraven.

Het Nationaal Monument voor Vredesoperaties, opgericht in 2003, is een monument in het Nationaal Herdenkingspark Roermond [HL] ter herdenking van de Nederlandse militairen die sinds het begin van de Korea-oorlog als gevolg van vredesoperaties zijn omgekomen. In 2013 is het Veteranenmonument in Hoorn onthuld.

Op de Oranjekazerne in Schaarsbergen staat het Monument voor Grenadiers en Jagers [HL] dat is opgericht ter nagedachtenis aan de 426 gardeleden die door oorlogshandelingen zijn omgekomen.
Het Nationaal Militair Museum [HL] in Soesterberg besteedt aandacht aan de betekenis van de Nederlandse krijgsmacht in verleden, heden en toekomst met extra aandacht voor collecties van land- en luchtmacht. Op de Oranjekazerne in Schaarsbergen bevindt zich het Museum van het Regiment Van Heutsz en het Korea-Museum [HL]. Het Regiment Van Heutsz, dat de traditie voortzet van het voormalige KNIL, werd in 1950 opgericht als opleidingseenheid van het Wapen der Infanterie.

De Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië (NIWIN) was een particuliere organisatie in Nederland, die zich inzette voor de welzijnszorg onder de militairen in Indië. Prins Bernhard was de voorzitter van het NIWIN-Comité, dat is opgeheven in 1950. In de periode nadien werd erkend dat het thuisfront een belangrijke rol speelt bij het functioneren van de uitgezonden militairen. Defensie probeert het thuisfront daarom op een uitzending voor te bereiden, te begeleiden en contacten te verzorgen. Met de voortschrijdende ervaringen is Het Veteraneninstituut [HL] opgericht om de samenwerking te bevorderen tussen alle partijen die betrokken zijn bij het beleid en de zorg voor veteranen. Daarnaast zijn er tal van Veteranenhuizen, bijvoorbeeld in Assen genaamd "De Compound" [HL], die maatschappelijke opvang bieden aan oorlogs-/ uitzendveteranen die behoefte hebben aan ondersteuning, sociale contacten, veiligheid of begeleiding en vragen bij GGZ-hulp.

Highlights bij bovenstaande ontwikkelingen:

Subverhaallijn		Highlight	Motivatie
Missies	Zwitserse Garde	Zouavenmuseum Oudenbosch	Een vroege NL missie t.b.v. de Paus
	Korea-oorlog	Monument Saemal Zuid-Korea; Korea-museum Schaarsbergen	Een monument ter nagedachtenis aan de Nederlandse gesneuvelden in Korea.
	Libanon UNIFIL	UNIFIL-Monument in Havelte	In herinnering aan de 9 omgekomen Nederlandse Dutchbat UNIFIL-militairen.
	Marine	Marinehaven Den Helder	Thuisbasis Marinemissies, van waaruit missies worden verzorgd in het kader van VN, NAVO of EU inzet maar ook bij natuurrampen elders.
	Marine	Hr. Ms. Tonijn	Spionageonderzeeër actief tijdens de Koude Oorlog. Sinds 1994 als museumschip in het Marine-Museum in Den Helder.
Opleiding, training, kazernes	Kazerne	Adolf van Nassau kazerne, Zuidlaren	Thuisbasis UNIFIL Libanon eenheid. Kazerne is nog als asielzoekerscentrum gebruikt.
	Training	Internationaal Schietkamp (ISK) Harskamp	Op het terrein van het ISK is, behalve het schietkamp en de Infanterieschool, een aantal defensiemusea gevestigd: Infanteriemuseum, Infanterie Schietkamp museum en historische verzameling van de Nationale Reserve.
	Training	Oefendorp Oostdorp	Gebouwd tijdens de Koude Oorlog om militairen te trainen in het vechten in een bebouwde omgeving. Dit alles in het kader van de voorbereiding op het grote conflict met het Warschaupact.
	Oefening	Defensieterrein Marnewaard	In 1990 gebouwd en een der grootste oefen-dorpen van West-Europa. Binnen- en buiten-landse eenheden en diensten komen hier oefenen.
	Opleiding	School voor Vredesmissie, Harskamp	Verantwoordelijk voor de missiegerichte opleiding (MGO) voor militairen en burger-personeel van het ministerie van Defensie voor uitzendingen wereldwijd.
	Vliegveld	Vliegbasis Eindhoven	Vertrek en terugkeer vliegveld van vele militairen die op missie gaan of zijn geweest.
	Begraafplaats	Nationale Ereveld Loenen	Het ereveld in een ontworpen bospark geeft een goed beeld van de verscheidenheid aan slacht-offers tijdens WO-II. Later ook rustplaats voor omgekomen militairen en burgers tijdens humanitaire en/of vredesmissies.
Herdenken en nazorg	Park	Nationaal Herdenkingspark Roermond	Verzameling van monumenten: Nationaal Indië-monument, Monument voor Indische Burger-slachtoffers, Nationaal Monument voor Vredes-operaties.
	Kazerne met gedenkplek en museum	Oranjekazerne, Schaarsbergen	Monument voor Grenadiers en Jagers Korea-oorlog. Museum met Indië- en Korea-expositie.
	Museum	Nationaal Militair Museum, Soesterberg	Het NMM is een museum waarin aandacht wordt besteed aan de betekenis van de Nederlandse krijgsmacht in verleden, heden en toekomst met extra aandacht voor collecties van land- en luchtmacht.
	Zorg	Het Veteranen-instituut, Doorn	Samenwerking organisatie ter ondersteuning veteranen van alle oorlogen en missies.
	Zorg	De Compound Assen	Maatschappelijke opvang en begeleiding van veteranen.

Bijlage

Militair erfgoed: welk verhaal, welk object en welke highlight?

Subverhaallijnen: welke verhalen zijn belangrijk?
Binnen de Verkenning Militair Erfgoed gaat de zoektocht en aandacht uit naar erfgoed dat als highlight van de meest belangrijke episodes binnen de tien verhaallijnen kan worden beschouwd. De tien verhaallijnen zelf zijn grote, overkoepelende onderwerpen. Daaronder vallen talloze kleine en grote subverhaallijnen, dat wil zeggen meer concrete historische gebeurtenissen en ontwikkelingen. Niet elke gebeurtenis of elke ontwikkeling is van landsbelang. Daarom zijn eisen gesteld aan de relevantie van de subverhaallijnen.
Een verhaal, gebeurtenis of episode uit de militaire geschiedenis (in brede zin) is van algemeen (nationaal) belang als subverhaallijn als dit/deze:

- een algemeen bekende episode uit de militaire geschiedenis in brede zin vertelt – wat onder meer kan blijken uit het voorkomen in geschiedenisboeken of bekendheid in het land door bijvoorbeeld boek, film of theater;
  of
- (grote) impact heeft of had op grote delen van de maatschappij – zoals blijkt uit de gevolgen van groot verlies, honger, feesten, verankering in onderwijs, maar ook (collectieve) schaamte etc.;
  of
- (grote) impact had/heeft op de landinrichting – zoals bij de aanleg van verdedigingsstructuren, verregaande sloop voor militaire doeleinden, verregaande bouw- of gebruiksvoorschriften (schootsvelden) etc.

De tien verhaallijnen kennen zo elk een eigen aantal subverhaallijnen van algemeen belang. De beperking zit daarbij niet in een aantal, maar wel in de relevantie.
Aan de immateriële verhalen die voldoen aan deze lat, kunnen vervolgens highlights uit het materiële erfgoed worden gekoppeld.

Wat zijn highlights bij de subverhaallijnen?
Highlights (afgekort als HL) zijn objecten, collecties of gebouwen in context die voor de meest belangrijke episodes binnen een verhaallijn als iconisch worden ervaren door een zo breed mogelijk deel van de Nederlandse samenleving.[13]
Deze definitie kan worden vertaald in enkele criteria waaraan een highlight voor het militair erfgoed zou moeten voldoen. Een highlight voor militair erfgoed in de verkenning is:

- van hoge cultuurhistorische waarde:
  - als bijzondere uitdrukking van een zeer belangrijke technische, typologische of landschappelijke militairhistorische ontwikkeling;
    of
  - wegens bijzondere herinneringswaarde aan een of meer gedenkwaardige gebeurtenissen die voortkomen uit preparatie, bewapening, paraatheid, oorlog of oorlogsdreiging;
    of
  - wegens bijzondere uitdrukking van belangrijke sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige ontwikkelingen die nauw samenhangen met de militaire historie van of in Nederland.

en in het geval van onroerend erfgoed bovendien

- van hoge ensemblewaarde door een sterke samenhang van objecten, archeologie, interieurs en/of landschappen, hetgeen bijdraagt aan de potentiële beleefbaarheid voor een breed deel van de Nederlandse samenleving;
  of
- van waarde wegens een waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen ("historische gelaagdheid").

[13] De definitie voor een highlight sluit aan bij de definitie voor een toonbeeld zoals deze was opgesteld voor de Rapportage *Op Verkenning* van eind 2018 (p. 4). Van het begrip toonbeeld is de werkgroep nadien afgestapt, omdat dit begrip tot verwarring leidde met "toonbeelden" zoals bedoeld in diverse beleidsregels en andere projecten. De term highlight is een nieuwe term die uitsluitend dient om een (cultuurhistorisch) belang aan te duiden, zonder daar direct een beschermings- of ander instrument of een opgave aan te koppelen.